

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRKDİLİ) ANABİLİMDALI

TÜRKÇE FİİLLERDE İSTEM (ETTİRGEN YAPILAR)

Yüksek Lisans Tezi

Habib ABDİ GOLZAR

ANKARA-2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ) ANABİLİMDALI

TÜRKÇE FİİLLERDE İSTEM (ETTİRGEN YAPILAR)

Yüksek Lisans Tezi

Habib ABDİ GOLZAR

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN

ANKARA-2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRKDİLİ) ANABİLİMDALI

TÜRKÇE FİİLLERDE İSTEM (ETTİRGEN YAPILAR)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınav Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2015)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

Ön Söz

İnsanoğlu var olduğu günden itibaren diğer insanlarla iletişim kurmaya ihtiyaç duymuştur. İnsan bu iletişimi kurmak için bir araca gerek duymuş ve dili bu iletişimin aracı olarak seçmiştir. Meşhur biyoloji uzmanı Charls Darwin'e göre insan evrim geçirerek dili edinmiş ve zaman boyunca edindiği dili geliştirmiştir. Dinî inançlara göre ise tanrı insanoğlunu konuşan bir varlık olarak yaratmıştır. Ancak dinî inançlar veya biyolojik teorilerin taraftarı olmak dillerin var olma gerçeğine karşı değildir.

Dillerin var olması ve insanın bu dilleri iletişim aracı olarak kullanması insanları bu aracı daha iyi tanımaya zorlamıştır. Bu yüzden insan dillerin yapısını incelemeye ve tanımlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda dilbilimciler tüm dillere uygulanabilecek yöntemler geliştirmeye çalışmıştır. Dilbilimciler geliştirdikleri bu yöntemlerle dünya dillerinin aynı şekilde betimlendiğini göstermeğe çalışmıştır.

Bu yöntemlerin biri de *bağımsal dilbilgisidir*. Modern bağımsal dilbilgisi ve bunun en temel teorisi olan *valence*, 1950'lerde Fransız dilbilimcisi Lucien Tesnière tarafından ortaya konmuştur. Bu çalışmada da valence teorisi Türkçe fiiller açısından incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Tesnière'in görüşü temel alınarak bağımsal dilbilgisi ve valence teorisi incelenmiştir. Bu incelemede başka dilbilimcilerin de görüşlerini dikkate alarak valence teorisi Türkçe fiillere uygulanmaya çalışılmıştır. Bu uygulamada fiillerde çatı değişmelerinin fiillerin valence'leri üzerindeki etkilerine açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma giriş, bağımsal dilbilgisi ve tarihçesi, valence ve istem değiştiren kategoriler olarak dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın diğer bölümleri hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Bağımsal dilbilgisi ve tarihçesi bölümünde bağımsal dilbilgisinin tarihçesi ve ortaya çıkışı ile ilgili bilgiler verildikten sonra bağımsal dilbilgisi ana hatlarıyla anlatılmıştır. Daha sonra valence bölümünde dilbilimcilerin valence ile ilgili görüşleri anlatılarak fiillerin istem sayıları ve cümle yapısına dâhil edilen öğeler incelenmiştir. İstem değiştiren kategoriler bölümünde ise etken yapıda olan fiilin diğer fiil çatılarında, özellikle ettirgen çatıda gösterdiği istem değişimleri incelenmiştir.

Bu çalışmayı yaparken bana destek veren ve yardım eden tüm hocalarım ve arkadaşlarıma teşekkür ederim. Ayrıca çalışmanın tüm aşamalarında her türlü yardım ve desteğini esirgemeyen, sabırla tüm çalışmayı kelimesi kelimesine inceleyen ve her zaman bana yol gösteren danışman hocam sayın Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan'a bu vesileyle teşekkür eder en derin saygılarımı sunarım.

Anahtar kelimeler: bağımsal dilbilgisi, valence/valency (istem), katılan (complement), eklenti (adjunct), zorunlu katılan, seçmeli katılan, çatı, geçişsizlik, geçişlilik, geçişlilik derecesi ve ettirgenlik.

İçindekiler

Ön Söz.....	i
İçindekiler.....	iii
Giriş	1
1. Bağımsal Dilbilgisi ve Tarihçesi	4
1.1. Bağımsal Dilbilgisinin Ortaya Çıkışı	4
1.2. Bağımsal Dilbilgisi	5
1.2.1. Bağlantılama (Connexion)	9
1.2.2. Bağlama (Junction).....	14
1.2.3. Aktarma (Translation)	17
1.3. Sonuç	20
2. Valence (İstem)	22
2.1. Tesnière'in Bakışı	22
2.2. Modern Bakış.....	27
2.3. Katılanlar (complements) ve Eklentiler (adjuncts)	33
2.4. Katılanlar ve Eklentileri Ayırt Etmek	38

2.4.1.	Zorunlu Katılanlar	40
2.4.2.	Seçmeli Katılanlar	41
2.4.3.	Zarflar ve ek bilgi öğeleri (Eklentiler)	43
2.5.	Valence Taşıyıcılar	47
2.6.	Fiillerde İstem (Fiillerin Öğe) Sayısı:	50
2.6.1.	İstemi olmayan (Avalent) fiiller:	50
2.6.2.	Tek istemli (Monovalent) fiiller:	51
2.6.3.	İki istemli (Divalent) fiiller:	51
2.6.4.	Üç istemli (Trivalent) fiiller:	51
2.6.5.	Dört istemli fiiller:	52
3.	İstem Değiştiren Kategoriler (Çatı)	54
3.1.	Türkçe Gramerlerde Çatı Kavramı	56
3.1.1.	Birinci sınıflandırma.....	61
3.1.2.	İkinci sınıflandırma	63
3.2.	Çatı değişimleri ve ettirgen yapılar.....	68
3.2.1.	Ettirgenliğin çatı olarak kabul edilmemesi.....	72

3.2.2.	Ettirgenlik ve cümlelerin sözdizimsel yapısı	80
3.2.3.	Ettirgenlik sırasında yapan öznenin aldığı durum	83
3.2.4.	Bir istisna	85
3.2.5.	Ettirgenlik ve fiillerde geçişlilik derecesi	87
3.2.6.	Analitik ettirgen yapılar	90
3.2.7.	Yapan öznenin alabileceği durum ekleri; Haspelmath & Müller'in sınıflandırması.....	93
3.2.8.	Ettirgenliğin anlam türleri	99
3.2.9.	Birden fazla ettirgenlik	102
3.2.10.	Farklı ettirgenlik eklerinin fiile yüklediği farklı anlamlar	113
3.2.11.	Sonuç.....	117
Kaynakça		120

Giriş

Bu çalışma bağımsal dilbilgisinin temel kavramlarından biri olan *valence* kavramını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde önce bağımsal dilbilgisi ve tarihçesi incelenmiştir. Bu bağlamda önce bağımsal dilbilgisi tarihi bakımından incelenerek hangi dilbilimciler tarafından incelendiği incelenmiştir. Daha sonra modern bağımsal dilbilgisinin 1950'li yıllarda Lucien Tesnière adlı Fransız dilbilimcinin “Esquisse d'une syntaxe structurale” (sentaks yapısı üzerine bir deneme) adlı kitabında yer aldığını dikkate alarak modern bağımsal dilbilgisi Tesnière'in sınıflandırdığı üç alt başlıkta incelenmiştir.

İkinci bölümde bağımsal dilbilgisinin birinci ve en önemli alt başlığı olan *Bağlantılama*'nın en temel ve en canlı parçası ve aynı zamanda bu çalışmanın da konusu olan *valence* kuramı incelenmiştir. Valence kuramını incelerken Tesnière'in görüşü incelendikten sonra Tesnière'den sonraki dilbilimcilerin görüşleri değerlendirilmiştir. Tesnière ve diğer dilbilimcilerin valence ile ilgili bakışları değerlendirildikten sonra bu görüşlere dikkat ederek fiillerin valence sayısını belirlemek için katılanlar ve eklentiler ayırt edilerek zorunlu ve seçmeli katılanların arasındaki fark anlatılmıştır. Katılanlar ve eklentiler tanımlandıktan sonra fiiller valence sayısı bakımından *valencesiz*, *bir valenceli*, *iki valenceli*, *üç valenceli* ve *dört valenceli* olmak üzere beş gruba bölünmüştür.

İkinci bölümün sonuna kadar bağımsal dilbilgisi ve valence kuramı dilbilimcilerin değerlendirdiği gibi anlatılmıştır. Buraya kadar bağımsal dilbilgisi ve kapsadığı kavramlar incelenerek anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümden sonra

valence kuramının Türkçe fiillere uygulanması ve Türkçe fiillerde valence değişmeleri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ilk olarak valence değiştiren kategoriler yani çatı incelenmiştir. Türkçede mevcut geçişli ve geçişsiz fiillerin sınıflandırılmasının yetersiz olduğu düşünöldüğünden iki farklı yeni sınıflandırma önerilmiştir. Bu sınıflandırmalarda fiiller geçişsizlik ve geçişlilik derecelerine göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalar bu tezin kapsamını aşacağından ve daha fazla inceleme ve çalışmayı gerektirdiğinden dolayı sadece bir öneri olarak sunulmuştur.

Fiilleri geçişsizlik ve geçişlilik derecelerine göre sınıflandırdıktan sonra Türkçe fiillerde çatı değişmeleri ile valence sayısının arasındaki bağlantılar, özellikle ettirgen yapılarda gerçekleşen istem sayısındaki değişiklikler incelenmeye çalışılmıştır.

Bazı gramerciler ettirgenliğı çatı olarak kabul etmemektedir. Bu yüzden ilk olarak ettirgenliğın çatıya dâhil edilme nedenlerine açıklık getirilmiştir. Daha sonra etken yapılı cümle ettirgen yapıldıktan sonra cümlenin aldığı yeni sözdizimsel yapı incelenmiştir. Daha sonra ettirgen yapıya dâhil edilen yapan öznenin alabileceğı durum ekleri Comrie'nin kuramına göre incelenmiştir.

Yapan öznenin alabileceğı durum ekleri Comrie'nin kuramına göre incelendikten sonra bu kurama aykırı ve aynı zamanda Türkçede mevcut bir istisnadan bahsedilmiştir. Bu istisnadan sonra geçişlilik derecelerine göre fiillerin ettirgen yapıları incelenmiş ve ardından Türkçede analitik ettirgen yapıların varlığına değinerek bazı örnekler verilmiştir.

Türkçede analitik ettirgen yapıların ardından Haspelmeth & Müller'in yapan öznelerin ettirgen yapılarda alabileceği durum ekleri ile ilgili sınıflandırması verilip açıklanmıştır. Bu sınıflandırmadan sonra ettirgenliğin anlam türleri, çok ettirgenlilik ve ettirgenlik eklerinin yüklediği farklı anlamlar biri birinin ardıca incelenmiştir.

1. Bağımsal Dilbilgisi ve Tarihçesi

1.1. Bağımsal Dilbilgisinin Ortaya Çıkışı

Dilbilimcilerin birçoğu, modern Bağımsal Dilbilgisinin ilk olarak 1953’de Lucien Tesnière adlı Fransız dilbilimcinin “Esquisse d'une syntaxe structurale” (sentaks yapısı üzerine bir deneme) adlı kitabında yer aldığını savunuyorlar. Bu teorinin 1959 yılında Tesnière’in ölümünden sonra, onun adıyla yayınlanan “Éléments de syntaxe structurale” (sentaks yapısının elemanları) adlı başka bir kitapta daha da geniş ve detaylı bir şekilde anlatıldığı söylenmektedir. (İleri 1997: 158, Allerton 2006: 301, Tabibzadeh 2007: 23, Vilmos Ágel & Klaus Fischer 2009: 224, İlker Aydın ve Gülşen Torusdağ 2013: 191)

İlker Aydın ve Gülşen Torusdağ ise Tesnière’in Bağımsal dilbilgisinin kökünün milattan bir kaç yüzyıl önce yazılmış Panini’nin Sanskritçe dilbilgisine dayandığını söyleyerek modern bağımsal dilbilgisinin temelini Tesnière tarafından oluşturulduğunu savunuyorlar (İlker Aydın ve Gülşen Torusdağ 2013: 191). Tesnière’in teorisinin adı aslında ‘yapısal sentaks’ (syntaxe structurale) idi ve takipçileri tarafından Bağımsal Dilbilgisi (Dependency Grammar) olarak adlandırıldı. Tesnière, ‘Éléments’ adlı eserinde yirmiden fazla dili incelemiş ve altmış farklı dilden örnek cümleler vermiştir. Aslında Tesnière, bu kadar fazla sayıda dil incelemesi ve farklı dillerden örnek cümleler kullanmasıyla teorisinin tüm dillerde ve tüm dilbilgilerine uygulanabileceğini belirtmek istemiştir (Ágel ve Fischer 2009: 224). Bu teori Avrupa ülkelerinde, özellikle Fransa, Rusya ve Almanya’da dilbilimcilerin ilgisini çekti. Ancak bu eser İngilizceye tercüme edilmedi (Tabibzade 2007: 24).

Esin İleri ise Tesnière'in görüşünü özet olarak aşağıdaki şekilde anlatır: "Bağımsal dilbilgisi (Dependenzgrammatik), halleri gösteren hal dilbilgisinden (Kasusgrammatik) bilindiği gibi farklı olup modern tanımı Lucien Tesnière tarafından otuzlu yıllarda yapılmış ve ellili yıllarda kitap halinde basılmıştır. Cümlede fiilden yola çıkan Tesnière cümlelerin diğer öğelerini katılan (actants) ve eklenti (circontants) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Fiillerin belirli bir sayıda katılan (actants) alma kabiliyetini atomun birleşim değeriyle (H₂O gibi) karşılaştıran Tesnière katılanların (isim ve isimle eş-değerde olan öğeler) zorunlu, eklentilerin ise (zaman, yer, niteleme zarfları = belirteçleri) seçimli olduğunu kabul etmiştir. Katılan sayısına göre Tesnière Fransızcadaki fiilleri istemsiz fiil (sıfır katılanlı fiil), bir istemli, iki istemli ve üç istemli fiil diye gruplara ayırmıştır. Fiillerin sınıflandırılmasında katılanın yalnız niceliği, yani sayısı göz önünde tutulmuş olup niteliği hakkında bir şey söylenmemiştir" (İleri 1997: 158).

1.2.Bağımsal Dilbilgisi

Mel'çuk'un söylediğine göre bağımsallık (Dependency), tümleş bilginin (Constituency) yanı sıra bulunan ikinci sözdizimsel sunumdur. Üçüncü yöntem daha ortaya çıkmamıştır.¹ Dilbilgisinde bu yöntemlerin ikisi de kullanılır, ancak hiçbirine göre üstünlük taşımaz (Ágel ve Fischer 2009: 248).

Bağımsal dilbilgisi geleneksel ve hatta bazı modern dilbilgilerinin tersine, cümleyi dilbilgisel incelemenin ilk adımında özne ve yüklem ikilisine ayırmaz. Bağımsal dilbilgisi cümlelerin isim öbeği ve yüklem öbeği olarak ikiye ayrılmasını

¹ Ágel & Fischer, *Mel'çuk 1988: 13*'den alıntı yapmıştır.

reddeder ve bu bakış açısının bir yaklaşım olduğunu ve hiçbir bilimsel kurala üzerinden yapılmadığını belirtir (Tabibzadeh 2007: 40-41).

Cümleyi özne ve yüklem bölümlerine ayırmak, cümlenin dilbilgisel yapısını açıklamaktan ziyade cümlenin bilgi yapısını ve cümlede bulunan bilgilerin eski veya yeni olmalarını açıklar. Bu yüzden cümleyi dilbilgisel açıdan incelemek için cümlenin yapılış merkezinden, yani fiilden başlamak gerekir (Engel 2002: 68).² Bağımsal dilbilgisi cümle analizini fiilden başlar ve böylelikle fiili hiyerarşik açıdan öznenen yukarı bir konuma yerleştirir. Öte yandan özne de bir katılan olarak nesne ve diğer katılanların yanında yer alır. Başka bir deyişle, bağımsal dilbilgisinde bir cümlenin katılanlarının türü ve sayısını fiil belirler (Tabibzadeh 2007: 41).

Bağımsal dilbilgisi, özellikle Avrupa'da geleneksel gramerciler tarafından bilhassa klasik ve Slav dilleri alanlarında kullanılmış ve ciddi bir şekilde sözdiziminin bir boyutunu temsil ettiği düşünülmüştür. Bağımsal dilbilgisi özel bir sözdizimi (word order) yapısıyla tanımlanmadığından Türkçe gibi özgür sözdizimine sahip olan diller için çok daha kullanışlı gözükmektedir (Aydın ve Torusdağ 2013: 191) → (Nivre 2005: 1).

Tabibzadeh (2007) Bağımsal dilbilgisinin Almanya'da nasıl karşılandığını aşağıdaki şekilde açıklamaktadır: Bağımsal dilbilgisinin en önemli teorisi Valence (ظرفیت) teorisidir. Bu teori *fiil*, *isim* ve *sıfatların* bağımlı öğelerini incelemektedir. Alman dilbilimcileri Helbig ve Schenkel 1968 yılında valence (istem) teorisini kullanarak ilk Almanca valence temelli fiil sözlüğünü yazdılar ve bu tür sözlüklerin

² Tabibzade Engel'den alıntı yapmıştır.

yazılmasında ilk ve en önemli adımları attılar. Helbig ve Schenkel'in hedefi bu eseri ortaya koymakla Bağımsal dilbilgisini müstakil bir teori olarak göstermek değil, belki bu teorinin Üretici dilbilgisi ile bağlantılı olmasını göstermekti. Hatta Helbig ve Schenkel'e göre Bağımsal dilbilgisi Üretici dilbilgisinin alt dallarından biridir. Ancak Engel (2002) Bağımsal dilbilgisinin farklı boyutlarını ortaya çıkararak onu Üretici dilbilgisine bir rakip olarak tanımlamaya çalıştı. Engel'e göre, dilbilgisinin temel hedeflerinden biri, fiili tamlayan öğeleri (katılanlar) tanımlamak ve sonra fiillerin valence yapılarını ve cümlelerin temel yapılarını belirlemektir. Mesela Engel Almanca fiiller için 11 tür farklı tamlayan öge ve 53 tür cümle yapısı tanımlamaktadır (Tabibzadeh 2007: 24).

Tamlayan öğelerin türü demek, cümlelerde farklı durumlarda kullanılan öge demektir. Bunlar sadece cümlenin zorunlu öğeleriyle ilgilidir. Bu konu bu çalışmanın 2-3 bölümünde ayrıntılı olarak verilecektir. Cümle yapısı türü ise, farklı durumdaki öğelerin yan yana gelerek cümle kurması demektir. Yani cümlelerde farklı durumlara sahip öğeler, farklı şekillerde yan yana gelerek, örneğin Almancada, 53 farklı yapıda cümle oluşturma kabiliyetine sahipler.

Cümlelerde kullanılan yapıları genişleterek, birleştirerek, başka yapılara dönüştürerek veya bu yöntemlerin birden fazlasını kullanarak bir dilde mevcut veya muhtemel cümleleri üretebilen yapılara cümlenin temel yapıları denir. Bu yapıları tanımlamak dilbilgisel analizin en önemli ve en temel görevlerinden biri sayılır. Zira bu sınırlı ve tekrarlanan yapılar, her dilde olan tüm dilbilgisel yapıların temelleridir. Bir cümlenin temel yapısını belirlemek için, o cümlenin asıl fiil ve zorunlu ve seçmeli

katılanlarını belirlemek yeterlidir. Yani her cümlenin temel yapısı genel olarak, o cümlenin ana fiil ve valence (istem) yapısından ibarettir. Her dilde mevcut cümlelerin temel yapılarını tanımlamak için, önce o dilde mevcut tüm fiillerin istemlerini tanımlamak gerekmektedir. Yani her fiilin hangi türden ve kaç tane zorunlu ve/veya seçmeli katılan aldığı belirlemek lazımdır (Tabibzadeh 2007: 44).

Bağımsal dilbilgisi kelimelerin arasındaki ilişkiler üzerine kurulmuş ve bu ilişki kelimelerin birbirine bağımlı olma ilişkisidir. Sangati, Mattza (2009) Tesnière'in modelinde ana fikrin bağımsallık kavramı olduğunu söyler. Bu bağımsallık cümlede yer alan iki ögenin sözdizimsel ilişkisidir. Bu ilişkide ögelerin biri yöneten (orijinal terminolojide 'régissant') diğeri ise bağımlı (orijinal terminolojide 'subordonné') ögedir (Aydın ve Torusdağ 2013: 192).

Ágel ve Fischer (2009)'a göre bir cümlenin bağımsallık özelliklerini anlatmaya yarayan saf bir bağımsal dilbilgisinin temel özelliklerini aşağıda görüldüğü gibi sıralayabiliriz:

- 1- Ögeler kelime veya tam olarak kelime türleridirler.
- 2- Sadece bir öge bağımsızdır. (bağımsallık diyagramının ilk sırasında gelen öge)
- 3- Diğer ögelerin hepsi başka bir ögeye bağımlı ögelerdirler.
- 4- Hiçbir öge kendine bağımlı değildir.
- 5- Hiçbir öge birden fazla ögeye bağımlı değildir.
- 6- Eğer A ögesi B ögesine bağımlıysa ve B ögesi de C ögesine bağımlıysa, o zaman A ögesi dolaylı olarak C ögesine bağımlı bir ögedir.

Bu özellikler 10. sayfada verilen (1) numaralı diyagramdaki gibi şemalandırılabilir. Bu bağımsallık diyagramında sadece terimsel ögeler yer almaktadır. Her öge diyagramda sadece bir kez yer alır ve tüm diyagram cümleye denk gelir. Ögelerin hepsi ağaç şeklinde bir diyagrama bağlanır ve bağımsallık diyagramının dallarında aşağıya doğru ilerler (Ágel ve Fischer 2009: 248).

Tesnière bu tipolojik ve evrensel bakışı (dilbilgisine bağımsal bakışla yaklaşma) ölçütlü bir yaklaşımla ele almaktadır ve bu yüzden 'Éléments' üç ana başlığa bölünür ve her bölüm Tesnière'in yapısal sözdiziminin temel ilişkileriyle ilgilenir: connexion (bağlantılama), jonction (bağlama) ve translation (aktarma)³ (Ágel ve Fischer 2009: 224).

1.2.1. Bağlantılama (Connexion)

Tesnière 300 sayfalık connexion bölümünde Bağımsal dilbilgisini tanımlayarak valence teorisini de onun canlı parçası olarak tanımlar. Bu bölüm cümlelerin temel yapısını özne-yüklem ikili ilişkisinin dışında incelemektedir ve ana fiilin merkezde olması temel alınır. Burada merkeziyetten kastımız, cümle yapısının sözlüksel (lexical) fiile bağlı olması ve bu sözlüksel fiil cümle yapısının ön şartı olması demektir. Connexion aslında kelimelerin yapısal olarak bir arada bulunmaları ve bu kelimelerin hiyerarşik bağlantılarıyla ilgilidir (Ágel ve Fischer 2009: 224).

Genellikle yöneten-bağımlı ilişkilerinde, yöneten öge tek başına da yapıda yer alabilir, ancak bunun tersi mümkün değildir. Yöneten öge anlamsal yapının

³ Ágel & Fischer Tesnière'in 'Éléments' adlı eserindeki bölümlerin adını Fransızcadaki gib **connexion**, **jonction** ve **translation** şeklinde vermiştir. Ancak Aydın ve Torusdağ (2013) bu terimlerin İngilizcesini **connection**, **junction** ve **transference** olarak vermiştir.

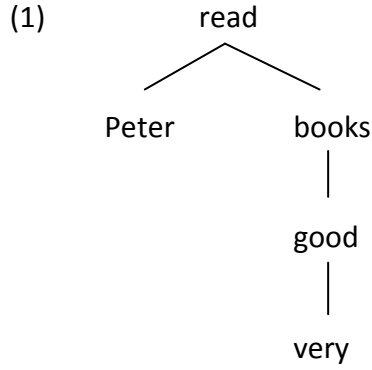
merkezini oluştururken bağımlı öğe sadece yöneten öğenin tamamlayıcısıdır (Allerton 2006: 302).

Fiilin cümlede ön şart olma nedeni, cümlelerin bir eylem sonucunda kurulmasıdır. Başka bir deyişle, eğer bir eylem geręekleřmezse, cümle de kurulmaz. Cümle mantıksal olarak ya bir haber ya da yargı belirtir veya herhangi bir zamanda geręekleřmiř, geręekleřmemiř, geręekleřen veya geręekleřecek olan eylemi anlatmaya yarar. Bu yüzden cümle eylemi anlatmak için kurulur. Eylem yoksa zaten anlatmak için veya haber vermek için bir konu mevcut değildir ve konuşma veya cümle kurmaya gerek yoktur. Bu yüzden fiil cümlelerin ön şartıdır.

Cümle kelimelerden oluşan düzenli bir bütündür. Cümlelerin bölümlerini oluşturan her kelime, sözlükte olduğu gibi kök haline ayrılır. İnsanın zihni, kök haline ayrılan kelime ve komşu kelimeler arasında bazı ilişkileri algılar ve bu ilişkiler cümlelerin yapısını oluşturur. Bu yapısal ilişkiler de kelimeler arasında bağımsallık ilişkilerini ortaya çıkarır. Sonuç olarak, her bağlantı bir üst ve bir alt kavram oluşturur. Üst kavram yöneten ve alt kavram ise yönetilen adlarını alırlar. Mesela Tesnière'e göre 'Ali konuşuyor.' cümlesinde üç eleman var: (1) *Ali*, (2) *konuşmak* ve (3) *bu iki elemanı birleştiren bağlantı*dır ki bu bağlantı olmadan ilk iki eleman yan yana gelemezler (Aydın ve Torusdağ 2013: 192) —→ (Tesnière 1959: 11-13). Öğeler arasında olan bağlantı fiillerde çekim ve başka öğelerde ise durum belirleyicileri veya edatlarla gösterilir. Bu yüzden öğeler arasında olan bağlantı ilişkisi Türkęede daha da kolay bir şekilde gösterilebilir. Bu konuyu bir örnekle daha iyi açıklayabiliriz.

1- Peter read very good books.

Tesnière bu örnek cümleinin yapısını şema (Tesnière “stemma” terimini kullanmıştır) olarak adlandırdığı diyagramda aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

1. Diyagram; (Ágel ve Fischer 2009: 224)

Bu diyagram bir bağımsallık diyagramıdır ve Connexion'da belirlenen özelliklere göre değerlendirdiğimizde yukarıdan aşağıya bir yönetim ilişkisi ve aşağıdan yukarıya baktığımızda ise bağımlılık ilişkisi görmekteyiz. Bağımsal dilbilgisinde, 1. diyagramda da gördüğümüz gibi, baş öge (fiil), direkt olarak şemanın ilk sırasında yer almaktadır. İkinci sırada 'Peter' ve 'books' öğeleri yer alırken 'good' ve 'very' öğeleri sırayla üçüncü ve dördüncü sıralarda ve 'books' ögesinin altında yer almıştır.

Yöneten öge bir veya daha fazla bağımlı öge alabilir. Cümleinin şemada belirlenen grafik özelliklerine baktığımızda, cümleinin 'Peter' öznesinin veya 'books' nesnesinin bir özelliğinden ziyade 'read' (okumak) eylemi ile ilgili olduğunu görüyoruz. Burada özne durumunda olan okuyan ve nesne durumunda olan okunan malzeme, okumak eylemine dâhil edilmiştir. Yani okumak eylemi, eylemin doğal bir

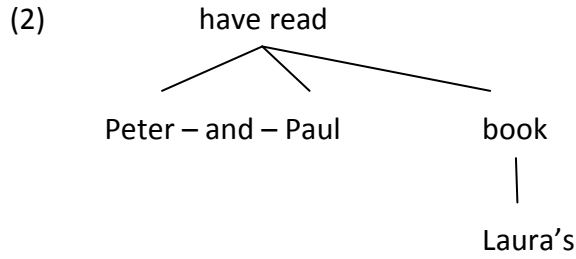
süreci olarak, bir okuyan özne ve bir de okunan nesne gerektiriyor. Görüldüğü üzere fiil merkeze alınmış ve cümle yapısının merkezini oluşturmuştur. Yapısal dilbilgisinde olan özne-yüklem ikili ilişkisi dikkate alınmamıştır. Özne ve nesne birer fiile bağımlı öğeler halinde yer almıştır. Bağımsal dilbilgisinin doğasına uygun olarak bu öğelerin de bağımlı öğeleri olabilir ve bu da yukarıdan aşağıya olan yönetim ilişkisidir. Aşağıdan yukarıya olan bağımlılık ilişkisini incelediğimizde ise ‘very’ zarf olarak ‘good’ sıfatının niteliğini belirlerken ‘good’ kelimesi de sıfat olarak ‘books’ isminin niteliğini belirlemektedir.

Tesnière’e göre, evrensel olarak sadece dört leksikal kelime türü mevcuttur: Fiil, isim, sıfat ve zarf. Sadece bu kelime türleri şemada öbek (node) oluşturma kabiliyetine sahiptir. Burada öbekten kastımız, şemada ayrışma noktası oluşturan öge demektir. Bu öğeler bir kelime veya birden fazla kelimeden oluşabilir. Şemada, fiil baş yöneticidir. Yönetir ancak yönetilmez. İsimler doğrudan fiillere bağlanır ve sıfatların direkt yöneticileridir. Zarflar ise fiiller (He read slowly.), sıfatlar (very good) veya diğer zarflar (very slowly) tarafından yönlendirilebilir (Ágel ve Fischer 2009: 226). İleri (1997: 158) fiillerin sadece isimleri ve isme eşdeğer olan kelimeleri yönettiğini söylemişse de, zarfların da doğrudan fiillere bağlandığı örnekler mevcuttur.

Ancak dilbilgisel gerçekler, yukarıda söylenenlerden daha karmaşıktır. Mesela eylem her zaman tek kelimeli bir fiil olmayabilir veya isim her zaman sıfatla açıklanmayabilir. Tüm baş öğeler ve bağımlı öğeler özel bir insicam içinde iki veya daha çok ögenin birleşmesinden meydana gelebilirler. Başka bir deyişle cümlenin

temel yapısı farklı değişikliklerle nitelik ve nicelik bakımından genişletilebilir (Ágel ve Fischer 2009: 226). → (Tesnière 1976: 80)

2- Peter and Paul have read Laura's book.

2. Diyagram; (Ágel ve Fischer 2009: 227)

1. ve 2. cümleleri karşılaştırdığımızda 1. cümlenin tüm öğelerinin basit ve tek kelimeli öğeler olduğunu görürüz. Ancak 2. cümlede hem basit hem de kompleks öğelerin yer aldığı görülür. Tesnière burada baş öğeler ve bağımlı öğelerin basit ve kompleks olmak üzere iki tür olduğunu belirterek öğelerin sözlüksel (leksikal) ve dilbilgisel değerlerinin olduğundan bahsetmektedir. Tesnière bu konuyu açıklamak için basit ve kompleks baş öge ve bağımlı öğelere ‘çekirdek’ (nucléus) veya öbek adını vermektedir. Mesela 1. cümlede ‘read’ basit bir öbeğdir. Bu ögede hem sözlüksel ve hem dilbilgisel özellikler tek bir kelimede toplanmıştır. Ancak ‘have read’ ve ‘Laura’s’ gibi genişletilmiş öbeklerin hem “have ve ‘s” gibi yapısal özellikleri var ki bu yapısal parçalar, aynı zamanda, dilbilgisel özellikleri de taşımaktadır ve hem ‘read’ ve ‘Laura’ gibi sözlüksel yöneticileri var ki bunlar da öbeğin sözlüksel bilgilerini taşımaktadır (Ágel ve Fischer 2009: 227).

Kelimeler arasında olan bağlantı, fikirleri ve anlamları başkasına iletmenin kaçınılmaz gereğidir. Bağlantılar olmazsa konuşma ve cümleler, sadece bir grup çıplak, yalın ve birbirinden bağımsız kelimelerden oluşur ki hiçbir fikir veya bilgiyi aktarmaya yaramazlar. Kruijff (2002)'de kelimelerin arasında olan bağlantıyla ilgili;

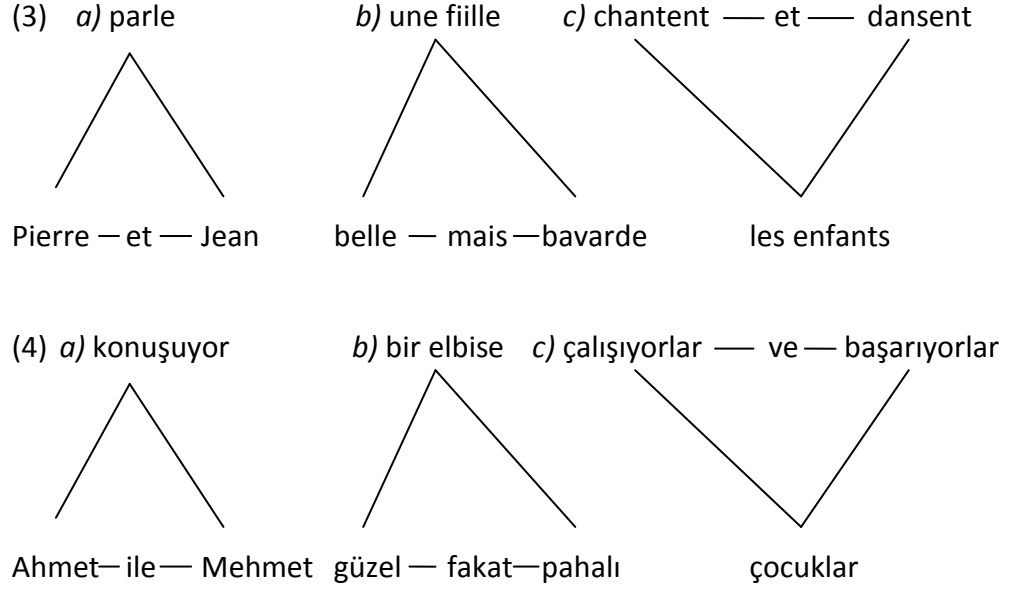
“Tesnière's grammar was a structuralist grammar, imposing a one-to-one relation between meaning and structure.” İfadesinin kullanarak Tesnière'in dilbilgisini anlam ve yapı arasında bire bir ilişki kuran yapısalcı bir dilbilgisi olarak tanımlamaktadır (Aydın ve Torusdağ 2013: 193).

1.2.2. Bağlama (Junction)

Bağlama (Junction) aynı yöneten ögenin bağımlısı olan iki öge veya aynı bağımlı ögeyi yöneten, iki yöneten öge arasında gerçekleşen ilişkiye denir. Başka bir deyişle eşgüdümlü ögelerin arasında olan ilişkiye BAĞLAMA denir. Bağlama aynı fonksiyona sahip sözdizimsel öbeklerin birleştirici bağlaçlar (ve, veya, fakat, ...) ile dilbilimsel açıdan birleşmesini anlatır ve aynı zamanda, iki konumlu sözdizimsel bağıllık ilişkisini gösterir (Aydın ve Torusdağ 2013: 197).

Bağımsal dilbilgisinde, bağlama ilk operasyondur. Aynı seviyeye sahip olan grup halinde ögeleri tek çatı altına toplar. Yatay şekilde bir araya gelen ögeler aynı kategoriye sahipler ve muhtemelen (her zaman değil) boş kelime denilen kelimelerle birleşirler. Gerçi bazı dilbilimciler (Joakim Nivre, Sandra Kubler, Ryan McDonald, Federico Sangati, Chiara Mazza and Pierre Lison) bunları problemli konular olarak değerlendirir, ancak Tesnière birleştirilmiş yapılar ve diğer bir araya

gelen yapıları *Bağlama* işlemini kullanarak incelemektedir. 3 ve 4 numaralı diyagramlar üç farklı cümlenin Fransızca ve Türkçede bağlama işlemini göstermektedir (Aydın ve Torusdağ 2013: 198).

3. ve 4. Diyagram; (Aydın ve Torusdağ 2013: 198)

3. ve 4. diyagramlarda da görüldüğü üzere farklı yapılar bağimsal dilbilgisi açısından incelendiğinde iki dilde de (Fransızca ve Türkçe) aynı davranışlar sergilemektedir. Bu yapıların içinde bazı istisnalar da olabilir. Ancak farklı dillerde aynı anlamı ifade eden yapılarda, genel olarak sözdizimsel öğeler aynı şekilde birbirlerine bağlanır. Bu yüzden 3. diyagramda verilen Fransızca örnekler Türkçeye tercüme edildiklerinde veya aynı anlamlar Türkçede ifade edildiğinde, yapılan diyagram aynı şekilde olur.

3 ve 4 numaralı diyagramlarda bağimsal dilbilgisinin *bağlama* işlemi gösterilmektedir. Bu diyagramların ikisi de bağlama işlemi ile ilgili olduğu için sadece

Türkçe olan 4 numaralı diyagramda verilen örnekleri incelemekle yetindik. Bu örneklerde ya birden çok bağımlı öge eşgüdümlü olarak tek bir yönetene bağlanır veya bir bağımlı öge aynı zamanda birden fazla yöneten öge tarafından yönetilir.

4 numaralı diyagramda a örneğinde baş öge *konuş-* fiildir. Bu örnekte yöneten öge (*konuş-*) bir bağımlı veya yönetilen öge (özne) gerektirir. (4) a diyagramda verilen örnek diyagramdan çıkarılıp normal bir cümle olarak yazılırsa “Ahmet ile Mehmet konuşuyor.” şeklinde yazılır. Görüldüğü gibi bu cümlede ‘Ahmet’ veya ‘Mehmet’ bağımlı öge (özne) görevini tek başlarına değil de birlikte taşımaktalar. Yani ‘Ahmet’ ve ‘Mehmet’ öğeleri birlikte özne görevi almaktalar. Sonuç olarak da bu ögeler eşgüdümlü bir şekilde yöneten ögenin (*konuş-*) bağımlı ögesi olurlar. ‘Ahmet’ ve ‘Mehmet’ öğeleri bu örnekte *ile* bağlacıyla bir birlerine bağlanarak birlikte hareket etmekte. Ancak ögeler arasındaki bağlaç her zaman *ile* değildir. Türkçede ögelerin bir birine bağlanması cümledeki bağlama göre farklı bağlaçlarla sağlanmaktadır. Bunun örneklerini ise (4) b ve (4) c örneklerinde görmekteyiz.

(4) a ve (4) b örneklerinin aksine (4) c örneğinde bir bağımlı öge iki farklı yöneten öge tarafından yönetilmektedir. Yani *çocuklar* bağımlı öge olarak hem *çalış-* hem de *başar-* öğeleri tarafından yönetilmektedir. Bu tür yapılar aslında aynı bağımlı ögeye sahip olan iki ayrı cümleden oluşmaktadır. (4) c diyagramda verilen örnek “Çocuklar çalışıyorlar ve başarıyorlar.” cümlesinin diyagramlaştırılmış şeklidir. Bu cümle aslında “Çocuklar çalışıyorlar.” ve “Çocuklar başarıyorlar.” cümlelerinin birleşmesinden yapılmıştır. Ancak ‘çocuklar’ ögesi cümlelerin ikisinde de bağımlı

öge olduğundan dolayı, cümlelerde özetleme yapılarak, iki cümle tek bir cümle halinde toplanmıştır. Bu yüzden *çocuklar* bağımlı öge olarak hem *çalış-* hem de *başar-* öğeleri tarafından aynı anda yönetilmektedir.

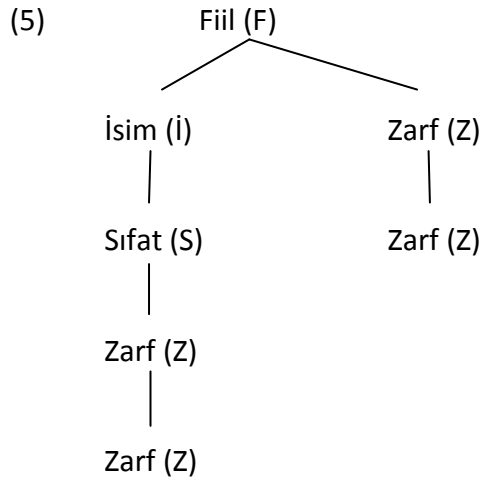
Türkçede bağlama işlemi her zaman bağlaçlarla gerçekleşmektedir. Türkçede çatı değişimlerinde de bağlama işlemini görmek mümkündür. Aslında tüm Türkçe fiiller işteş yapıldıkları sırada bağlama işlemi gerçekleşir. İşteş yapıda aslında iki tane cümle birleştirilir. Bu iki ayrı cümlelerin öznelerinin aynı eylemi gerçekleştirdiklerine dayanılarak iki cümle işteş çatı altında tek cümle haline gelirler. Başka bir deyişle işteş çatıda iki özne tarafından gerçekleştirilen iki eylem tek bir eylem haline gelerek eylemleri gerçekleştiren özneler bağlama işlemi ile eşgüdümlü olarak yöneten ögeye bağlanır.

1.2.3. Aktarma (Translation)

Tesnière'in Bağımsal dilbilgisi modern tümleş yapısı dilbilgisinin (phrase structure grammar'ın) tüm elemanlarını içerir. Tümleş (phrase) anlayışı Tesnière'in öbek (node) anlayışıyla örtüşmektedir. Bir öbeğin yapısal ögesi o öbeğin başı (head) ve sözlüksel yöneticisi ise o tümlecin ana ögesidir (core). Eğer öbek tek bir kelime türünden oluşuyorsa baş öge ve ana öge aynı olur. Ancak yukarıda da söylendiği üzere öbeklerin sadece dört kategoride olduklarından tüm kompleks yapılar belirlenen kategorilere aktarılacak zorundadır. Bu aktarmalar (transfer) öbek içi (intra-nuclear) olduklarından iki işlemli bir değişimdirler: (1) kategori değişmesi – ve bunun doğal bir sonucu olarak – (2) işlev değişmesi (Ágel ve Fischer 2009: 227).

→ (Tesnière, 1976: 364)

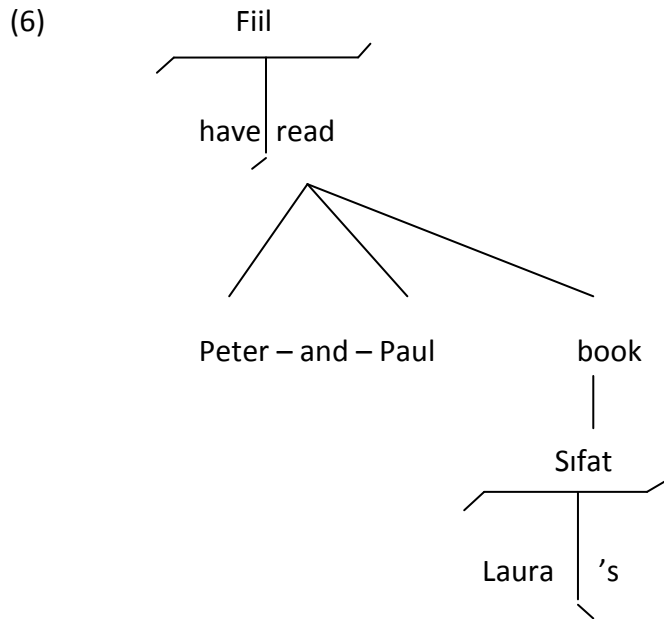
Bu çalışmanın 1-2-1 bölümünde öbeklerin türü ve aralarındaki yöneten ve yönetilen ilişkisine dikkat edersek 5 numaralı diyagramda gösterdiğimiz gibi bir şemayla karşılaşırız. 5. Diyagramda da görüldüğü gibi fiil baş yöneticidir, yönetir ancak yönetilmez. İsimler fiillere bağlanır. Ancak isimler sıfatların direkt yöneticileridir. Zarflar ise fiiller, sıfatlar veya diğer zarflar tarafından yönetilmektedir. Ancak bilindiği üzere gerçek dil, sözlükte olduğu gibi böyle basit kelimeler kullanarak cümle kurmaz. Bazen öbekler tek bir kelimedenden değil de iki veya daha fazla kelimedenden oluşur. Ancak öbeklerde kullanılan kelimeler tek bir kategoriye ait olmayabilir. Bu yüzden yukarıda söylenen iki değişme işlemi ile öbeği tek bir kelime kategorisinin kullanımını taşır hale sokmalıyız.

Bu diyagramda cümlenin farklı öğeleri olabileceğini görmekteyiz. Ancak yukarıda da söylendiği gibi öbekler bir veya daha fazla kelimedenden oluşabilir. Diyagramdan da anlaşılacağı üzere bu birkaç kelimedenden oluşan yapı tek bir dilbilgisel kategori görevini taşımak zorundadır. Yani öbeği oluşturan kelimeler tek dilbilgisel kategori görevini taşıyamadığı sürece bu diyagramda yer alamaz. Diyagram ayrıca

fiile bağımlı olan ve olmayan öğelerin veya başka ifadeyle fiilin isteminde hangi kategorilerin yer alabileceğini ve hangi kategorilerin bu bağımlı öğelere bağımlı olduğunu da gösterir.

Aktarma işlemi için 2. cümlede ve 2. Diyagramda 'have read' kompleks yönetici öge ve "Laura's" kompleks bağımlı ögeyi örnek olarak incelersek, "Laura's" ögesinin 'book' ögesine bağımlı bir öge olduğunu görüyoruz. Ancak 'book' isim olduğuna göre "Laura's" bağımsal dilbilgisinin kurallarına göre sıfat olmalıdır ve 'have read' de fiil olmak zorundadır. Her aktarma işlemi, kategorisi değiştirilen bir aktarılan ve bir aktaran gerektirir. Kategorilerin değişmesinde bazı dilbilgisel işlemler yapılır ve bu işlemler bağımsız, bağımlı veya sıfır morfemlerle gerçekleştirilir. Mesela 'Laura' isim olarak 's' vurgusuz kelimeyi (clitic) alarak "Laura's" sıfat öbeğini oluşturur ve aktarmanın doğal sonucu olarak, isme bağımlı bir öbek haline gelir. Aynı şekilde 'read' bir fiil olarak 'have' yardımcı fiilin yardımıyla çekimli bir fiil haline gelerek şemada yöneten ögenin yerini alır (Ágel ve Fischer 2009: 228).

6. Diyagram; (Ágel ve Fischer 2009: 228)

Bu işlemleri 6 numaralı diyagramda görebiliriz. Bu diyagramda aktarma işlemi T harfine benzer bir işaretin altında yer almaktadır. Bu işaret Fransızca aktarma anlamında olan ‘Translation’ kelimesinin baş harfidir.

1.3. Sonuç

Bağımsal dilbilgisinin kökleri milattan önce Panini’in Sanskritçe dilbilgisine dayanmaktadır. Panini’den sonra da Latince ve klasik dillerin dilbilgilerinde de bu konuya yer verilmiştir. Ancak modern dünyada modern bağımsal dilbilgisi teorisi Fransız Tesnière’e aittir. Tesnière bu konuyu evrensel bir yaklaşımla ele alarak bağımsal dilbilgisinin tüm dünya dilleri üzerinde uygulanabileceğini göstermeye çaba harcamıştır. Tesnière, tüm dillerde sadece fiil, isim, sıfat ve zarfların öbek oluşturabileceğini belirterek farklı dillerde kurulan cümlelerin bağımsal dilbilgisi kriterlerine uygun olacağını savunmuştur. Bu açıdan Tesnière kendi yapısal sözdiziminin gerçek anlamda bağımsız olduğunu söyler. Burada bağımsızlıktan kasıt, cümlelerin içsel yapısını inceleyen sözdizimi ile cümlelerin yüzeysel yapısını inceleyen morfolojinin kavramsal olarak birbirinden farklı olmalarıdır (Ágel ve Fischer 2009: 228). —→ (Tesnière, 1976: 34)

Tesnière Chomsky’in sözdiziminin anlambiliminden tamamen bağımsız olması görüşüne karşı çıkarak anlambilimi ile sözdiziminin ilişkili olduğunu göstermek için “Vertebral silence upsets the lawful sail” (omurlu sessizlik yasal yelkeni kızdırdı) gibi saçma ve anlamsız bir örnek cümle verir. Bu cümle yapısal

olarak her ne kadar doğru olsa da anlamsız ve saçma bir cümledir. Anlambilimi ile sözdiziminin ayırt edilmesi anlambiliminin dilbilgisinde daha az yer alması manasında değil, belki tam tersine, Tesnière'in de dediği gibi, anlam dilbilgisinin esas varoluş nedeni (raison d'être) ve sözdiziminin dolaylı öznesidir (Ágel ve Fischer 2009: 228-229) → (Tesnière 1976: 40). Tesnière burada morfoloji ve anlambiliminin sözdiziminden bağımsız bir şekilde incelenmesini savunarak aynı zamanda anlambilimini sözdiziminin varoluş nedeni olarak tanımlar. Başka bir deyişle Tesnière bu konuların birbirinden bağımsız olduğunu savunarak birbirilerine olan etkilerini vurgular ve cümle yapılarının tüm görüşler açısından incelenmesi gerektiğini vurgular.

İkinci bölüm

2. Valence (İstem)

2.1. Tesnière'in Bakışı

Tüm dilbilgisel teoriler, konuşma sırasında ortaya çıkan geçici dizilişlerin arkasında çok boyutlu bir yapının olduğunu savunmaktadır. Cümlelerin oluşumu konuşulan yapılardan çıkarılamadığı gibi yüzeysel morfolojik incelemelerden de elde edilemez. Bir sözdizimsel teori, cümlenin yapısını çözümlmek için kendine özgü kategoriler ve bağlantılar sunmak zorundadır (Ágel ve Fischer 2009: 232).

Valence teorisi kısaca tümleş dilbilgisinde (constituency grammar) komşu yapıların ilişkisini inceleyen fonksiyonel bir yöntem olarak tanımlanabilir. Ancak valence, Tesnière'e göre bağımsal dilbilgisinin bir görünüşüdür. Tesnière'in semantik esaslı sözdizimi, cümle içinde öğelerin "yapısal sıra" (structural order) dediği hiyerarşik öge bağlantılarını tanımlamakla ilgilidir. Bu bağlantılar çizgisel sözdizimi bağlantısından farklıdır (Allerton 2006: 302).

Tesnière cümleyi metaforik bir şekilde küçük bir tiyatro sahnesine benzetir. Bir tiyatro sahnesi olay, oyuncu ve oyun şartlarını kapsadığı gibi, evrensel bağımsal yapıya göre, bir cümlede de isim öbeği ve zarf öbeğini yönetebilen bir merkezî öbek mevcuttur. Merkezi öbek tiyatrodaki olaya denk gelmektedir. Bu merkezi öbek basit veya değişmiş bir fiildir. Değişmiş fiil burada fiilin çekimli hali demektir. Başka bir deyişle, isim öbekleri ve zarf öbekleri bir olayı yani çekimli fiilin eylemini gerçekleştirmek amacıyla, oyuna dâhil edilir. Oyunun oyuncularını da "actant"lar yani

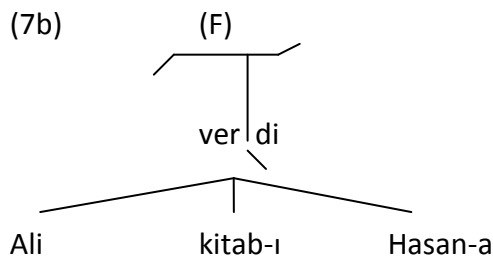
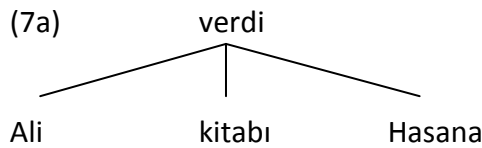
asıl bağımlı ögelerle anılmaktadır ki genelde isim öbekleridir ve modern valence teorisinde “complement” olarak adlandırılmaktadır. Oyun şartları ise zarf öbeklerine denk gelerek modern valence teorisinde “adjunct” ismini almaktadır. Bu ögeler cümlede yardımcı öge halinde kullanılarak ek bilgi sunmaktadır (Ágel ve Fischer, 2009: 229). Allerton (2006) Tesnière’in fiile bağımlı ögelerini iki türe ayırarak birini “actant” diğerini ise “circonstant” olarak adlandırdığını söylemektedir. Anlamsal olarak “actant”lar katılanları ve “circonstant”lar ise cümlede düzen ve ek bilgileri sunmaktadır (Allerton 2006: 302).

Cümlenin geleneksel özne (isim öbeği) ve yüklem (fiil öbeği) ikilisine ayrılması, valence teorisinde, yerini fiil merkezli yeni bir üçlü gruplandırmaya bırakmaktadır. Bu görüşte, cümle valence taşıyıcısı, asıl bağımlı öge ve yardımcı bağımlı öge olmak üzere bir üçlüye ayrılmaktadır. Cümlenin kurucu ögeleri merkezi öge ve “actant”lar olduğundan fiil ve isim öbeği arasında bağımsallık ilişkisi dışında bir de valence ilişkisi vardır. Tesnière bu ilişkiyi açıklamak için meşhur atom metaforundan yola çıkmaktadır (Ágel ve Fischer 2009: 230). Fiil, belirli birleşme kapasitesi olup farklı unsurlarla bağlantı kurarak o unsurları valence’inde koruyan bir atomla kıyaslanabilir. Fiilin birleşme kapasitesinin sayısı ve bunun sonucunda yönettiği ögelerin sayısı, o fiilin birleşme değerini (valence) oluşturmaktadır (Ágel ve Fischer 2009: 228-230). → (Tesnière 1976: 238)

Valence teorisine göre cümlenin yapısal merkezi fiildir. Zira bir cümlede kaç öge olabileceğini ve olması gerektiğini o cümlenin fiili belirlemektedir. Başka bir deyişle her cümlede genel olarak fiil asıl ögedir ve diğer ögeler ise ya fiile bağımlı

öğeler veya fiilin bağımlı öğelerine bağımlı öğelerdir (Tabibzadeh 2007: 25). Tesnière cümlede fiili ‘merkezî öbek’ olarak görmektedir. Fiil bu merkeziyeti bağlantıdaki üstün hiyerarşik pozisyonundan kazanmaktadır, ancak burada fiilin kendine bağımlı öğelerin sayısı ve türünü belirlemesi de unutulmamalıdır (Allerton 2006: 302).

Bağımsallık teorisinde bir yapıda asıl öge isim, fiil veya sıfat olabilir ve bunların da kendilerine özel valence’leri vardır. Tesnière bağımlı öğelere “actant” ismini vermiştir. Bu öğeler İngilizcede “complement” ve Almancada ise “mitspieler” veya “ergaenzung” adlarıyla tanımlanmıştır (Tabibzadeh 2007: 26). Mesela Tesnière “ver-” fiilinin üç actantlı bir fiil olduğunu söylemektedir. Tesnière ver- fiilli ile kurulan cümlede bulunan üç ögeyi tanımlayarak bağımsal dilbilgisi yapısı bakımından aynı özelliklere sahip olduklarını söyler ve hepsinin isim öbeği olduğunu açıklar. Farklılıklarının ise fiil öbeği ile semantik ilişkilerinde saklı olduğunu söyler (Ágel ve Fischer 2009: 230).

3- Ali kitabı Hasana verdi.

4- Alfred donne le livre à Charles. (Ágel ve Fischer 2009: 230) → (Tesnière 1976: 239)

3. örnekte ver- fiilinin öge alışı göstermektedir. 7a ve 7b diyagramlarında da bu cümlelerin incelemesini görüyoruz. Birinci öge geleneksel özne ve (aktif cümlede) bir eylemi gerçekleştirendir. İkinci öge, eylem onun üzerinde gerçekleşen ögedir. Üçüncü öge ise eylemden yararlanan veya zarar gören ögedir. 4. örnekte ise aynı fiil, yapı ve anlama sahip, Fransızca bir cümledir. Farklı dillerde olmalarına rağmen iki cümle de bağımsal dilbilgisi kurallarına göre aynı diyagram yapısına sahiptir. Görüldüğü üzere fiile bağlı olan ögelerin üçü de isim öbeğidir. Burada aynı cümlelere başka bir öge daha ekleyerek tekrar inceleyelim:

5- Alfred donne le livre à Charles à Paris. (Ágel ve Fischer 2009: 230)

6a- Ali kitabı Hasana Paris'te verdi.

6b- Ali kitabı Paris'te Hasana verdi.

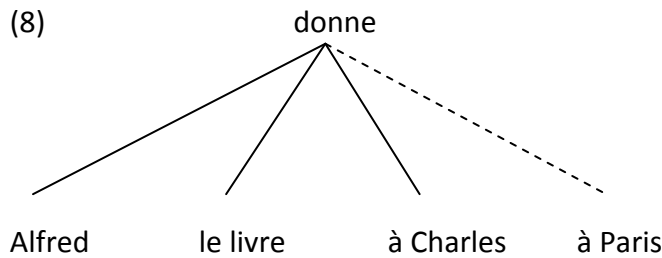
6c- Ali Paris'te kitabı Hasana verdi.

6...

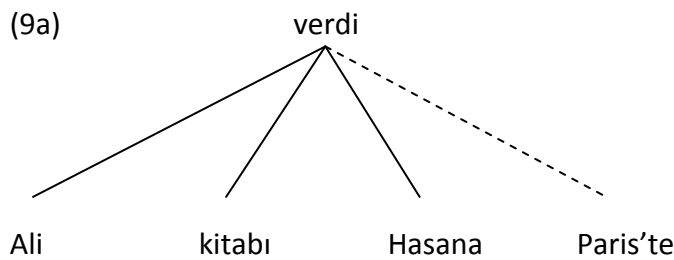
5 ve 6a örneklerine baktığımızda, Tesnière'in bahsettiği farklı formüller okuyucunun asıl ve yardımcı bağımlı ögeleri birbirinden ayırt etmesine yardımcı olmamaktadır. Burada, özellikle edatlar sorunlu konular haline gelmektedir. Evrensel bağımlılık yapısına göre, edatlar kelimelerin kategorisini değiştirerek isim veya zarf öbekleri oluşturma görevini taşımaktadır. Mesela 5. cümlede “à” edatı

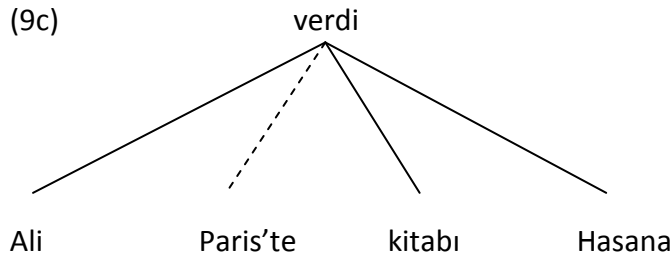
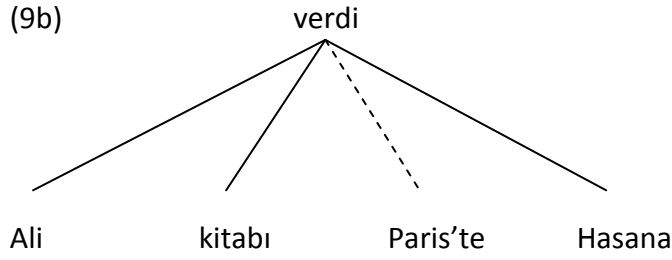
(preposition) “Charles” ismine eklenerek tekrar isim ve “Paris” ismine eklenerek zarf oluşturmaktadır. Burada valence yapısından bağımsız olan valence kriterleri, aynı edatın bir isme eklenerek isim görevinde bir öbek ve başka bir isme eklenerek zarf üretmesinin nedenini açıklamak zorundadır. Bu durumda Tesnière “adjuncts” veya yardımcı öğelerin seçmeli olduğunu hatırlatarak, 5. cümlede “à Paris” zarf öbeğinin yerine “ici” (burada) gibi herhangi basit bir zarfın da gelebileceğini açıklamaktadır. Ancak bu işlem “à Charles” öbeği konusunda uygulanamaz (Ágel ve Fischer 2009: 230-231). → (Tesnière, 1976: 114f)

Yukarıda 5. örnek Fransızca ve 6a, 6b ve 6c aynı anlamda farklı sözdizimine sahip Türkçe cümleleri görüyoruz. 6a, 6b ve 6c cümlelerinin genel anlamları aynı olsa da birbirlerinden çok az anlamsal farkları var. Türkçe özgür sözdizimine sahip olan bir dil olduğu için, genel olarak aynı anlamda olan üç farklı sözdizimine sahip cümleler kurabilir. Bu cümlelerin anlamı, çok az da olsa, birbirinden farklıdır.

8. Diyagram; (Ágel ve Fischer, 2009: 231)

5, 6a, 6b ve 6c örneklerinin diyagramlarını sırasıyla (8), (9a), (9b) ve (9c)'de görüyoruz. Türkçe ve Fransızcanın farklı dil ailelerinden olmalarına rağmen yine de aynı diyagramlara sahip olduklarını görüyoruz. Diyagramlarda “Paris'te” zarfı⁴ farklı örneklerde yer değiştirirse de bu farklılığı göz ardı edebiliriz. Zira zarflar fiilin valence yapısında yer almamaktadır ve diyagramda da kesik çizgilerle belirlendiği üzere bu bağlantı zorunlu olmamakla birlikte cümleden çıkarılabilir. Bu yüzden cümlelerin yapılarının aynı olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Modern Bakış

İnsan dillerinde mesaj bütünsel bir şekilde ve tek parça halinde kurulmaz. Belki yüklem-konu çerçevesinde gerçekleştirilir. Olaylar nesnelerin oluşması ve bu nesnelerin arasında olan ilişkiler olarak algılanır. İsimler varlıklara işaret eder ve

⁴ İngilizcede *adverbial* söylendiği için burada zarf terimi kullanılmıştır

fiiller ilişki ifadeleri olarak, isimlerin arasındaki ilişkiyi gerçekleştirir. Fiillerin neyi ifade ettikleri çok soyuttur ve bir eylemi tanımlamak, bir veya daha fazla nesneye [veya kavrama ya da her ikisini kullanarak] işaret ederek mümkündür (Ágel ve Fischer 2009: 234). → (cf. Leiss, 2002)

Modern valence teorisi Tesnière'e aittir. Ancak valence görüşü daha da eski zamanlara dayanır. Mesela K. Bühler (1987 [1934]) ve J. W. Meiner (1971 [1781]) bu fikrin öncülerinden sayılabilirler. Ancak valence ile ilgili görüşler, antik devirde geleneksel Arapça dilbilgisinde ve ortaçağ âlimleri tarafından da tanımlanmıştır (Ágel ve Fischer 2009: 235). Valence konusunun Türkçeye H. 1300'lü (M. 1800-1900'lü) yıllarında hatta daha öncesinde geçtiğini söyleyebiliriz. Şemsettin Sami H. 1317 (M. 1899) yılında "Kamus-ı Türkî" adlı sözlüğünde "متعلقات" girişi altında valence konusuna dolaylı olsa da değinmiştir.

Şemsettin Sami **Mutaallikat** kelimesi girişinde, birinci anlamda bu kelimenin Arapça kullanımında dişil bir isim olduğunu söyledikten sonra kelimenin bu kullanımda *akrabâ*, *taallukât* ve *mensubîn* kelimeleriyle eş anlamlı olduğunu söylemektedir. Sami'ye göre bu kelimenin ikinci anlamı edebi terimdir ve bir cümlelerin anlamını tamamlayan ve açıklayan kelimelere denir (Kamus-ı Türkî, H. 1317 (M. 1899))

Valence teorisi, kelime (bir leksikal öge) etrafında bulunan öğeleri, sözdizimsel ve anlamsal açılardan, önceden seçme kabiliyetine sahiptir, görüşü üzerine kurulmuştur (Ágel ve Fischer 2009: 234). Valence farklı sözdizimsel teorilerde birçok sözlüksel öğelerde görünen özel bir bağımlılık ilişkisine verilen

isimdir. Böyle bir sözlüksel-sözdizimsel özellik bir taraftan kelime türlerinin arasında olan ilişkileri kapsarken, öte yandan bu kelime türlerinin etrafında bulunan öğeleri tanımlamaktadır. Başka bir deyişle bu kelime türlerinin yanlarında hangi yapıda öğeleri istedikleri tartışılmaktadır. Valence bir leksiko-sentaktik özellik olarak bir yandan farklı kelime türleri (örneğin fiiller) arasında olan ilişkiyi incelerken, diğer taraftan da bu kelime türlerinin nasıl bir yapısal çevre istediklerini incelemektedir. Kelime türlerinin etrafında bulunan öğeler sayı ve tür bakımından farklı olmaktadır. Böylece bir fiilin (veya isim vs.) başka cümle kurucu öğeleri etrafında isteme ve bulundurma kapasitesine *valence* denir. Nitekim bir kimyasal unsurun valence’i o unsurun başka unsurların atomlarıyla birleşme kapasitesine denir. Bu tür bilgiler bir dili öğrenenler için çok önemli bilgilerdir, ancak geleneksel gramerlerde bu konular hiçbir zaman yeterince açıklanmamıştır (Allerton 2006: 301).

7- The man is washing his shirt. (Ágel ve Fischer 2009: 234)

7. örnekte gördüğümüz gibi; yıkama anlamında “wash” fiili etrafında iki tane boş alan oluşturur ve bu alanlarda özel kategorisel özelliklere sahip, iki öge yer alır. Bu öğelerin biri ‘yıkayan’ ve diğeri ise ‘yıkanan’ özelliğine sahiptir. Fiil sadece bu öğelerin özelliklerini değil, belki cümle yapısında yerlerini de belirler (Ágel ve Fischer 2009: 236). → (Welke 2005)

Fiilin fonksiyonel istemi, boş alanlara gelen öğelerin özelliklerini belirlemektedir. Doğal olarak, belirli özelliklere sahip olan varlıklar yıkanır veya yıkayabilir. Bu aşamada, yıkama işlemini de eylem gerçekleştirebilen bir varlık yapabilmektedir. Buna göre, boş alanlara konulabilen kelimeler, kategori açısından,

sınırlıdır. Yani bu alanlara özne ve nesne olan öğeler konulabilir ki bu öğeler de isim tümleci olmak zorundadır ve edat tümleçleri olamazlar (Ágel ve Fischer 2009: 236).

Bağımsal dilbilgisinde, dilbilgisel konuların çoğu fiillerin valence yapıları üzerinden, yani fiillerin aldığı katılanlar üzerinden açıklanmaktadır. Dilde kullanılan fiillerin istemi ve alacakları katılanların türü ve sayısı önceden belirlidir. Bir cümleyi yazan veya konuşan kişi, bir fiili seçtiğinde sadece o fiilin anlamı değil belki cümledeki işlev ve dilbilgisel yapısını da seçmektedir (Tabibzadeh 2007: 47).

Ancak fiiller sadece zorunlu öğelerle değil, belki seçimli öğelerle de birleşebilir. Mesela aşağıda 8. örneğe baktığımızda cümleye bir de edat tümlecini⁵ eklendiğini görüyoruz. Bu tümleç, yıkama olayının nerde gerçekleştiğini açıklayarak, eylemle ilgili ek bilgi sunmaktadır. Zorunlu öğe, tamlayıcı olarak, cümlede fiilin görevini tamamlamasına yardım eder, ancak seçmeli öğeler, eklenti olarak, anlam değişmesine neden olmaksızın cümleden çıkarılabilir (Ágel ve Fischer 2009: 236).

8- The man is washing his shirt *in the kitchen*. (Ágel ve Fischer 2009: 236)

9- Adam gömleğini *mutfakta* yıkıyor.

Yukarıda verilen 7. örnek dilbilimsel ve dilbilgisel açılarından, “wash” fiiliyle kurulmuş tam ve anlamlı bir cümledir ve edat tümleçleri başta olmak üzere, yer veya zaman belirleyici öğelerin bu cümlede kullanılmasına gerek görülmemektedir. Ancak bu durum aşağıda verilen 10. örnekte farklıdır ve edat tümleci cümleden çıkarılırsa 11. örnekte verilen eksik bir cümleyle karşılaşırız (Ágel ve Fischer, 2009: 236-237)

⁵ İngilizce örnekte olan edat tümleci (prepositional phrase) Türkçede yer tamlayıcısı olur.

10- The man put the shirt *in the kitchen*.

10a- Adam gömleği *mutfağa* koydu.

11- *The man put the shirt.

11a- *Adam gömleği koydu.

İngilizcede durum ekleri olmadığından, bu tümleçler edatlarla yapılır ve tümüne edat tümleci adı verilir. 2-1 bölümünde bahsedildiği üzere, edatlar kelimelerin kategorisini değiştirerek isim veya zarf öbekleri oluşturma görevini taşımaktadır. Ancak bu durum Türkçede farklıdır. 5, 8 ve 10. Fransızca ve İngilizce örneklerde, edatlarla yapılan öbekler Türkçede durum ekleriyle yapılmaktadır.

5. örnekte aynı edatla yapılan farklı görevli öbekler, 6a örneğinde gördüğümüz gibi, Türkçede farklı durum ekleri olarak birbirinden ayırt edilmektedir. 5. örnekte, “à Charles” öbeğindeki “à” edatı Türkçede datif durumuna denk gelirken “à Paris” öbeğindeki “à” edatı Türkçede lokatif durumuyla ifade edilmektedir. Aynı şekilde, 8. örnekteki “*in the kitchen*” edat tümleci, 9. örnekte gördüğümüz gibi, lokatif durumuyla ifade edilirken, 10. örnekteki “*in the kitchen*” edat tümleci, 10a örneğinde gördüğümüz gibi, Türkçede datif durumuyla ifade edilir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, durum olmayan dillerde, edat tümleçleri sorunlu öğeler olarak tanımlanarak, katılan veya eklenti olmalarının tespit edilmesi zor olan öğeler olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu konu Türkçede, yine örneklerde görüldüğü üzere, durum taşıyan bir dil olduğu için, daha kolaydır. Aynı

edatla farklı görev taşıyan edat tümleçleri, Türkçede farklı durum ekleri olarak birbirinden ayırt edilerek bu sorunla karşılaşılmaz.

Valence teorisi özne, nesne, zorunlu zarf tümleci, v.s. gibi farklı sözdizimsel öğelerin ortak bir görevlerinin olduğunu vurgulamaktadır. Bu görev, fiilin istemine göre fiilin etrafında bulunan gerekli alanlarda yer almaktır. Bu yüzden, özne dâhil, onlara *katılan* veya zorunlu öge (*complement*) adını vermekteyiz. Gerçi bu öğelerin diğer özellikleri çok farklıdır (Ágel ve Fischer 2009: 237).

Tesnière valence teorisini bir fiilin katılanlarının sayısında sınırlamaktadır. Ancak valence teorisine modern bakış, fiillerin etrafında bulunan katılanları, sayı ve tür açısından belirlemektedir (Ágel ve Fischer 2009: 237). —→ (Helbig, 1992)

Valence teorisini en somut şekilde ifade etmek, katılanları durum belirticileriyle işaretlemektir. Almanca bir durum taşıyan dil olduğuna göre, cümlede öğelerin yer değiştirmesi anlam bozukluğuna yol açmamaktadır. Ancak İngilizce gibi durumsuz dillerde, cümlede öğelerin yer değiştirmesi, anlam değişmesine veya anlam bozukluğuna sebep olmaktadır (Ágel ve Fischer 2009: 237). Bu durum Türkçe için de geçerlidir. Mesela aşağıda 12a, 12b, 13a ve 13b cümlelerini örnek aldığımızda, Türkçe cümlelerde öğeler yer değiştirdiğinde aynı anlamda cümle elde edilirken, İngilizce cümlelerde öğeler yer değiştirdiğinde, tamamen farklı anlamda bir cümle ortaya çıkmaktadır. Ancak Türkçe cümlelerin öge değiştirdiğinde genel anlamları aynı olsa da 12a ve 13a cümlelerinde, az da olsa, bir anlam değişikliği mevcuttur. Bu cümlelerde, konuşmacı için daha önemli olan öge, eyleme daha yakın bir konumu sahiplenmektedir.

12a- Köpek_{NOM} kediyi_{ACC} ısırdı.

12b- The dog bit the cat.

13a- Kediyi_{ACC} köpek_{NOM} ısırdı.

13b- The cat bit the dog.

2.3. Katılanlar (complements) ve Eklentiler (adjuncts)

Ágel ve Fischer (2009)'a göre yıllar boyunca valence teorisinde istem, birleştirilmiş bir olgu olarak görülüyordu. Bu yüzden katılanlar ve eklentileri ayırt etmek, valence teorisinin gelişmesinde esas nokta olarak tanımlanıyordu. Bu konu için çok zaman harcandı, ancak ortak bir kanaate varılamadı. Bu konunun sorunları aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır:

1) Katılanlar seçmeli olabilirler, ancak bu özellik eklentiler için geçerli değil:

14- She is reading a book.

15- She is reading.

15. cümlede nesne cümleden çıkarılmış. Zira okuma eyleminin anlaşılması için, eylemin neyle ilgili gerçekleştiğini belirtmek gerekmemektedir.

2) Aynı tümleş hem katılan ve hem eklenti olarak kullanıldığından, bunları birbirinden ayırt etmek için belirli bir formül yok. Aynı tümleş, fiile göre, katılan veya eklenti olabilir (Ágel ve Fischer 2009: 238-239). Bunun örneklerini 8, 9, 10 ve 10a cümlelerinde gördük.

1 numarada Ágel ve Fischer'in kastettiği seçmeli olmak, bazı katılanların fiil istemine ait olmakla birlikte bazı fiillerle kullanıldıklarında cümleden çıkarılabilmeleri konusudur. Ancak bu seçmeli olma özelliği belli fiiller konusunda belirli katılanları kapsamaktadır. Mesela 14 ve 15. cümlelerde *reading* fiili kullanılmıştır. Cümlelere doğal ve mantıksal olarak değerlendirdiğimizde, *reading* eylemi (bir yazı okumak anlamında) herhangi bir sayfa üzerinde yazılmış bir yazıyla ilgili olduğundan, *book* öğesi, nesne olarak, cümleden çıkarılabilir.

Türkçede ise *git-* ve *gel-* fiilleri bu konuya örnek olabilirler. Aşağıda 16a, 16b, 17a ve 17b cümlelerinde de gösterildiği üzere, *okul* öğesi cümlemin isteminde olan katılan öğelerden olmakla birlikte, cümleden çıkarılabilir. Bu öğe cümlelerden çıkarıldığında bile cümleler bozuk veya anlamsız olmayıp, bahsi geçen öğenin seçmeli olabileceğini göstermektedir. *git-* ve *gel-* fiilleri kullanılan cümlelerde, genellikle konuşan ve dinleyen kişilerin eylemin nerede veya nereye doğru gerçekteştiğini bildikleri için bahse konu öğeler seçmeli olabilmektedir. Bu yüzden cümlede nereden ve nereye tümleçleri seçmeli oluyor. Hâlbuki nereden ve nereye tümleçlerinin de fiilin isteminde olan katılanlardan olduklarını düşünebiliriz.

16a- Ali okuldan/okula gitti.

16b- Ali gitti.

17a- Ali okuldan/okula geldi.

17b- Ali geldi.

Yukarıda verilen 2 numaralı sorun ise hem katılan ve hem eklenti olarak kullanılan tümleçler konusunu öne sürmektedir.

5. örnekte “à Charles” ve “à Paris” aynı edatla yapılan farklı görevli öbekler olarak 6a örneğinde gördüğümüz gibi, Türkçede farklı durum ekleri alarak birbirinden ayırt edilmektedir. 5. örnekte, “à Charles” öbeğindeki “à” edatı Türkçede datif durumuna denk gelirken “à Paris” öbeğindeki “à” edatı Türkçede lokatif durumuyla ifade edilmektedir. Aynı şekilde, 8. örnekteki “*in the kitchen*” edat tümleci, 9. örnekte gördüğümüz gibi, lokatif durumuyla ifade edilirken, 10. örnekteki “*in the kitchen*” edat tümleci, 10a örneğinde gördüğümüz gibi, Türkçede datif durumuyla ifade edilir.

Bu yüzden durum olmayan dillerde, edat tümleçleri sorunlu öğeler olarak tanımlanarak, katılan veya eklenti olmalarının tespit edilmesi zor olan öğeler olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu konu Türkçede, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, durum taşıyan bir dil olduğu için, daha kolaydır. Aynı edatla farklı görev taşıyan edat tümleçleri, Türkçede farklı durum ekleri alarak birbirinden ayırt edilerek bu sorunla karşılaşmaz. Bu yüzden Türkçede bu konuyla karşılaşmadığından bir sorun olarak değerlendirilmemektedir.

Katılanlar ve eklentileri ayırt etmek, belirgin bir şekilde valence teorisinin korunması demektir. Katılanlar fiillerin istemine aitken eklentiler fiilden bağımsız olarak her cümlelin potansiyel öğelerinden sayılmaktadır (Allerton 2006: 302).

Fiillerin istemine ait olan katılanlar ya zorunlu veya seçmelidir. Zorunlu ve seçmeli katılanların her iki türü fiillerin istemlerine aittir. Ancak bu iki türün arasında olan farkı şöyle anlatabiliriz; zorunlu katılanlar cümleden hiç bir şekilde çıkarılamazlar ve çıkarıldıklarında cümle eksik veya anlamsız olur. Ama seçmeli

katılanlar cümleden çıkarılabilirler ve çıkarıldıklarında cümle yapısı zarar görmez (Tabibzadeh 2007: 27).

او خانه را به ما اجاره داد. -18

O evi bize kiraladı.

او به ما اجاره داد. ?? -19

O bize kiraladı. ??

او خانه را اجاره داد. -20

O evi kiraladı.

18 numaralı örnekte “ev” cümleinin nesnesi olarak bir zorunlu katılandır. Çünkü bu öğeyi cümleden çıkardığımızda cümle dilbilgisel olarak bozuk olmasa da 19’da gördüğümüz gibi eksik bir cümle olacak ve bu cümleyi anlamak metin veya konuşma ortamına (bağlama) bağlıdır. Ancak “bize” dolaylı tümleç olarak cümleinin seçmeli katılanıdır ve cümleden çıkarıldığında, 20’de gördüğümüz gibi, cümle eksik veya anlamsız olmuyor (Tabibzadeh 2007: 27-28).

Her fiil, zorunlu ve seçmeli katılanlarının yanı sıra başka öğeler de alabilmektedir. Bu öğeler fiilin istemine ait değiller ve sadece fiil veya cümleyi vasıflandırmaktadır. Bu yüzden fiile bağımlı öğeler katılanlar ve eklentiler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Katılanlar da zorunlu ve seçmeli olarak iki gruba ayrılmaktadır. Mesela 21 numaralı cümlede “o” özne ve “kitap” nesne olarak

cümlelerin katılanları ve “دیروز” (dün) ve “کلمه به کلمه” (kelimesi kelimesine) ise zarf olarak cümlelerin eklentileridir (Tabibzadeh 2007: 28-29).

او دیروز کتاب را کلمه به کلمه خواند. -21

O dün kitabı kelimesi kelimesine okudu.

Böylelikle zarfları da fiil zarfı ve cümle zarfı olmak üzere iki gruba ayırabiliriz.

Fiil zarfı cümlede sadece fiille ilgili açıklama yapar ve ayrıca belirli fiillerle kullanılabilir. Bu tür zarflar sadece eylemin gerçekleştiği şartları nitelemektedir. Mesela 21 numaralı cümlede “کلمه به کلمه” fiil zarfıdır. Zira bu zarf sadece *oku-* gibi fiillerle kullanılır ve resmî dilde başka fiillerle kullanılmasına imkân yoktur:

کلمه به کلمه ازدواج کردم. * -22

Kelimesi kelimesine evlendim.*

کلمه به کلمه زنش را طلاق داد. * -23

Kelimesi kelimesine karısını boşadı.*

خانه را کلمه به کلمه اجاره دادیم. * -24

Evi kelimesi kelimesine kiraladık.*

Ancak cümle zarfı her tür fiille kullanılabilir ve sadece fiili değil, belki cümlelerin tamamını niteler. 25, 26 ve 27 numaralı cümlelerde “متأسفانه” (maalesef) zarfına dikkat edelim:

متاسفانه ازدواج کردم. -25

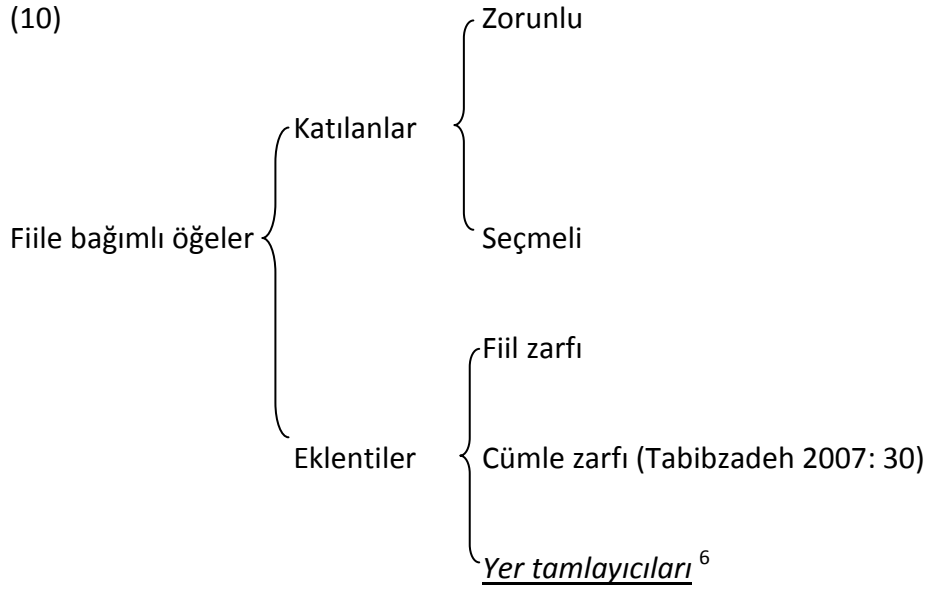
Maalesef evlendim.

متاسفانه زنش را طلاق داد. -26

Maalesef karısını boşadı.

متاسفانه خانه را اجاره دادیم. -27

Maalesef evi kiraladık. (Tabibzadeh 2007: 29-30)

2.4. Katılanlar ve Eklentileri Ayırt Etmek

Gördüğümüz gibi cümlede kullanılan öğeler ya katılan ya da eklentidir.

Katılanlar zorunlu veya seçmeli olur. Eklentiler ise cümle zarfı, fiil zarfı veya yer

⁶ Türkçede eklentilerin sınıflandırılmasında bir de *yer tamlayıcısı* vardır. Ancak yer tamlayıcılarının da cümle zarfları olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyorum.

tamlayıcısıdır. Ancak bu öğeleri ayırt etmek ve öğelerin hangi gruba ait olduklarına karar vermek bağımsal dilbilgisinde en önemli konulardan biridir.

Valence teorisi, dönüşümcü gramer (transformational) ve sistemik gramer (systemic) gibi teorilerde *katılan*, *argument*, *actant*, *eklenti*, *serbest tamlayan*, *adjunct* vs. gibi terimler merkezî ögenin iki farklı ögesini tanımlamak için icat edildi. Ancak bu terim farklılıklarına bakmayarak, tüm dilbilimciler katılanlar ve eklentilerin ayırt edilme gereği konusunda aynı fikre sahipler. Tesnière konuyu sadeleştirerek katılanların isim ve isim soylu kelimeler ve eklentiler ve ek bilgilerin ise zarf olduklarını açıkladı (Allerton 2006: 303).

Uzun bir dönem katılanlar ve eklentileri ayırt etmek, valence teorisinin gelişmesinde esas nokta olarak tanımlanıyordu. Bu konu için çok zaman harcandı, ancak ortak görüşe varılamadı (Ágel ve Fischer 2009: 238). Bugüne kadar katılanlar ve eklentileri birbirinden ayırt etmek için farklı yöntemler önerilmiştir (Tabibzadeh 2007: 31).

Tesnière basit cümle öğelerini (özne, nesne ve dolaylı tümleç) birinci ikinci ve üçüncü *actant* olarak tanımladı ve sadece sözü geçen öğeleri aktif cümlelerin katılanları olarak belirledi. Ancak Tesnière'in bu düşüncesine bazı sözdizimciler karşı çıkmış ve yanlış olduğunu ortaya koymuşlardır. Zira bazı edat tümleçlerinin de bahsi geçen öğeler kadar fiilin yanında bulunmaları gerektiğini savunanlar da vardır (Allerton 2006: 302).⁷

⁷ Bu konuyla ilgili 10 ve 10a örneklerine bakabiliriz.
10- The man put the shirt *in the kitchen*.

Tüm zorunlu öğeler fiilin isteminde olan katılanlardır, ancak bu mesele tüm seçimli öğelerin eklenti ve ek bilgi olduğu anlamına gelmez. Tesnière (1966: 128)de katılanların *çoğu zaman* (her zaman değil) kaçınılmaz olduklarını söyler. Bu yüzden Helbig cümlede bulunan öğeleri zorunlu katılan, seçimli katılan ve serbest niteleyen (eklenti) olarak üç gruba ayırmıştır (Allerton 2006: 304).

2.4.1. Zorunlu Katılanlar

Zorunlu katılanlar aslında cümlelerin en basit şekilde tanımlanan ögeleridir. Eğer bir öge cümleden çıkarıldığında o cümle dilbilgisi açısından bozuk veya eksik olursa, o öge bir zorunlu katılandır (Tabibzadeh 2007: 31). Mesela 28, 29 ve 30 numaralı örneklerin “b” kısımlarında çıkarılan öğeler birer zorunlu katılandır.

28a- Ben evi kiraladım.

28b- Ben kiraladım.*

29a- Hasan elmayı yedi.

29b- Hasan yedi.*

30a- Ben oturuyorum.

30b- Oturuyorum.*?

Yukarıda 28 ve 29 numaralı örneklerde de gördüğümüz gibi, basit geçişli fiillerde genel olarak cümlelerde nesne zorunlu bir katılan görevi taşımaktadır. 30

10a- Adam gömleği *mutfağa* koydu.

numaralı örnekte ise basit bir geçişsiz fiil kullanılmıştır. Bilindiği gibi bu tür fiiller nesneye gerek duymazlar. Ancak bu cümlelerin “b” kısmında özne cümleden çıkarılmıştır. 30 numaralı örneğin “b” kısmını okuyanlar bu cümlelerin eksiksiz ve tam bir cümle olduğunu savunabilirler. Burada Türkçe fiillerin kişi kategorisi taşıma özelliğini hatırlatmak gerekmektedir. Eğer Türkçe örnek, İngilizce gibi zamir taşımayan bir fiil yapısına sahip olsaydı, o zaman bu cümle eksik bir cümle haline gelecekti. Başka bir deyişle “30b” örneğinde “-um” eki cümlede özneyi işaretleyerek fiilin hangi kişi tarafından gerçekleştiğine açıklık getirir ve yapı tam ve eksiksiz bir cümle haline gelir. Bu konu 28 ve 29 numaralı örnekler için de geçerlidir.

2.4.2. Seçmeli Katılanlar

Zorunlu katılanların yanı sıra, cümlelerde bir de seçmeli katılanlar yer almaktadır. Seçmeli katılanlar, adından da anlaşıldığı gibi, cümlelerin anlam veya yapısını bozmadan cümleden çıkarılabilmektedir. Bu katılanlar seçmeli oldukları halde yine de fiilin isteminde yer almaktadır. Başka bir deyişle, bu katılanların seçmeli olmaları, onların ek bilgi (eklenti) olması anlamına gelmemektedir, belki bu ögenin verdiği bilginin ya tüm cümle açısından fazla önem taşıması veya bu ögenin anlamı ve aktaracağı bilginin fiil yapısında olmasından kaynaklanmaktadır.

31- Ali dosyaları *Ankara’dan İstanbul’a* gönderdi.

32- Ali dosyaları *İstanbul’a* gönderdi.

33- Ali dosyaları gönderdi.

Yukarıda 31 numaralı örnekte göndermek fiiliyle kurulmuş bir cümle görmektedir. Bu cümlede *Ankara* ve *İstanbul* öğeleri, fiilin isteminde olmakla birlikte, birer seçmeli katılandır. 32 ve 33 numaralı cümlelere baktığımızda, fiilin isteminde olan bu seçmeli katılanların çıkarıldığını görmektedir. 33 numaralı örnekte seçmeli katılanların ikisinin de çıkarıldığı halde cümlelerin bozuk, eksik veya anlamsız bir cümle olmadığını görmektedir. Bu cümlelerin bozuk olmama nedenini şöyle açıklamamız mümkündür:

- 1- Cümlelerin öznesi olan “Ali” tanıdığımız bir kişidir ve nerede yaşadığını veya bulunduğunu bildiğimiz için dosyaların nereden gönderildiğini belirten “Ankara’dan” tümleci cümleden çıkarılabilir. Yani dosyaların nereden gönderildiğini ifade eden tümlecin aktaracağı bilgiye önceden sahibiz.
- 2- Cümle tüm olarak nesne olan “dosyaları” öğesinin özne olan “Ali” kişisi tarafından gönderildiği bilgisini aktarmaktadır. Ayrıca gönderilen bir nesne, doğal olarak, bir yer veya bir kişiye yani bir hedefe gönderilir. Bu yüzden, eğer gönderilen dosyaların nereye gönderildiği değil de sadece gönderildiği önemliyse, dosyaların gönderildiği yer bilgisini aktaran “İstanbul’a” tümleci de seçmeli bir katılan olarak kolaylıkla cümleden çıkarılabilir.
- 3- Üçüncü ve en önemli neden ise fiilin kendisidir. Nereden ve nereye bilgilerini aktaran öğeler cümleden çıkarılsalar bile, *gönder-* fiili anlamsal olarak bir kimsenin bir kimse veya nesnenin konumunun bir yerden başka bir yere değiştirilmesi anlamını taşımaktadır. Bu yüzden 31

numaralı cümle anlamsal olarak dosyaların bir yerden başka bir yere gönderilmesi dışında başka bir bilgi aktarmamaktadır. Ancak birinci ve ikinci maddelere dayanarak bu bilgileri aktaran tümleçler seçmeli katılan haline gelerek cümleden çıkarılmalarında hiçbir sakınca bulunmamaktadır.

2.4.3. Zarflar ve ek bilgi öğeleri (Eklentiler)

Yukarıda seçmeli katılanların cümleden çıkarıldıklarında cümlelerin bozuk veya eksik olmadığını ve bu katılanların neden seçmeli olduklarını açıkladık. Ancak bazı sorunlar mevcuttur. Cümlelerin yapısını bozmadan çıkarılabilecek öğe seçmeli katılan olabilmesi dışında zarf (34) veya ek bilgi (35) de olabilir.

34- Ali dosyaları *dün* gönderdi.

35- Ali dosyaları *kargoyla* gönderdi.

Eğer bir öğe cümleden çıkarıldığında cümlelerin anlamı veya yapısı bozulmazsa, o öğe ya seçmeli katılandır veya cümle veya fiil zarfıdır. Bu durumlarda öncelikle bu öğelerin seçmeli katılan veya zarf olmalarını teşhis etmek gerekmektedir. Seçmeli katılanlar ile cümle zarflarının en önemli farkı seçmeli katılanların her fiille birlikte kullanılmamaları ve cümle zarflarının, bazı anlamsal sınırlamalar dışında, neredeyse tüm fiillerle kullanılabilir olmalarıdır. (Tabibzadeh, 2007: 32)

36- a) Ahmet Ayşe'yle evlendi.

b) Ahmet evlendi.

37- a) Ahmet buradan Tahran'a gitti.

b) Ahmet gitti. (Tabibzadeh 2007: 32)

Yukarıda 36 ve 37 numaralı örneklerin “a” bentlerinde cümlelerin tam şekli verilmiş ve seçmeli katılanların altı çizilerek belirtilmiştir. “b” bentlerinde ise seçmeli katılanların cümleden çıkarılmış halini görmekteyiz. Ancak bu seçmeli katılanları başka fiille yan yana getirerek cümle kurduğumuzda aşağıdaki 38 ve 39 numaralı örneklerde yer alan bozuk ve anlamsız cümlelerle karşılaşırız.

38- Ahmet burayla evlendi. *

39- Ahmet Ayşe'den gitti. *

Hâlbuki cümle zarfları konusunda durum farklıdır. Yukarıda da söylendiği gibi cümle zarfları, bazı anlam ilişkilerinden kaynaklanan sınırlamalar dışında, neredeyse tüm fiillerle kullanılabilme kabiliyetine sahiptir. Mesela 40, 41 ve 42 numaralı örneklerde “isteyerek” zarfını örnek gösterebiliriz. Bu örnek cümlelerde de gördüğümüz gibi, cümle zarfı cümlelerin anlamını bozmadan her üç cümlede kullanılmaktadır.

40- Ahmet isteyerek Ayşe'yle evlendi.

41- Ahmet isteyerek buradan Tahran'a gitti.

42- Ahmet isteyerek sınava girmedi. (Tabibzadeh 2007: 33-34)

Katılanların aksine, eklentileri (zarflar ve ek bilgiler) fiillerin isteminde değerlendirmek uygun olmaz. Zira eklentiler her cümlede kullanılma kabiliyetine sahiptir. Tesnière (1966:125)de katılanların aksine bu eklentilerin cümlede sayılarının sonsuz olabildiğini belirtmiştir. Ancak en önemli konu da eklentilerin geniş kapsamlılıkları ve serbestçe her cümlede kullanılabilmeleridir (Allerton 2006: 303).

Ancak seçmeli katılanları fiil zarflarından ayırt etmek pek kolay değildir. Zira fiil zarfları da seçmeli katılanlar gibi bazı özel fiillerle kullanılabilir ve cümleden çıkarıldıklarında da cümlelerin anlam ve yapısını bozmaz. Yalnız bunları ayırt etmek için de bazı yöntemler mevcuttur. Mesela her fiil birden çok fiil zarfı alabilir. Ama seçmeli katılanların sayısı fiilin istemine bağlıdır ve birden fazla aynı seçmeli katılanı bir fiille yan yana getirmek mümkün değildir:

من کتاب را کلمه به کلمه، خط به خط خواندم. -43

Ben kitabı *kelimesi kelimesine, satır satırına* okudum.

احمد به تهران به اصفهان رفت. * -44

Ahmet Tahran'a İsfahan'a gitti.*

Ayrıca fiil zarfı cümlede hemen fiilden önce gelmelidir ve fiilden uzaklaştıkça cümle dilbilgisel açıdan ya bozuk olur veya sorunlu hale gelir. Bu konuyu örnekleriyle 45 numaralı örneğin a ve b bentlerinde görebiliriz;

در طی جنگ رزمندگان مردانه جنگیدند. a) -45

Savaş boyunca savaşçılar yiğitçe savaştılar.

45- b) مردانه در طی جنگ رزمندگان جنگیدند.*

Yiğitçe Savaş boyunca savaşçılar savaştılar.

Ancak seçmeli katılanlar belirteç taşıdıkları için cümlede kolaylıkla yer değiştirebilirler. Bu mevzunun örnekleri ise 46 numaralı örneğin a ve b bentlerinde mevcuttur;

46- a) او خانه را به دوستش کرایه داد.

O evi arkadaşına kiraladı.

46- b) به دوستش او خانه را کرایه داد.

Arkadaşına O evi kiraladı.

Son olarak, seçmeli katılanın anlamı fiilin isteminde saklıdır. Yani fiilin istem yapısı seçmeli katılan için özel bir yer ayırmış ve seçmeli katılanın çıkarılması halinde bile bu ögenin varlığı okuyucu veya dinleyici tarafından hissedilebilir. Bunun için 47 ve 48 numaralı örneklere dikkat edebiliriz;

47- Ben evlendim. Yani: Ben (biriyle) evlendim.

48- O gitmiş. Yani: O (bir yerden) (başka bir yere) gitmiş (Tabibzade 2007: 34-35).

2.5. Valence Taşıyıcılar

Bağımsallık teorisinde (Dependency Theory) bir yapıda yöneten öge isim, fiil veya sıfat olabilir ve bunların kendilerine özel valence'leri vardır (Tabibzadeh, 2007: 26). Valence farklı sözdizimsel teorilerde birçok sözlüksel öğelerde görünen özel bir bağımlılık ilişkisine verilen isimdir. Böyle bir sözlüksel-sözdizimsel (leksiko-sentaktik) özellik bir taraftan kelime türlerinin arasında olan ilişkileri kapsarken, öte yandan bu kelime türlerinin etrafında bulunan öğeleri ve özelliklerini belirlemektedir. Başka bir deyişle bu kelime türlerinin yanlarında hangi yapıda öğeleri istediklerini tartışmaktadır. Valence bir leksiko-sentaktik özellik olarak bir yandan farklı kelime türleri arasında olan ilişkiyi incelerken, diğer taraftan da bu kelime türlerinin nasıl bir yapısal çevre istediklerini incelemektedir. Kelime türlerinin etrafında bulunan öğeler sayı ve tür bakımından farklı olabilir. Böylece bir fiilin (isim, isim, edet vs.) başka cümle kurucu öğeleri etrafında isteme ve bulundurma kapasitesine *valence* denir (Allerton 2006: 301). Ancak burada fiilleri incelediğimiz için sadece fiiller üzerinden konuyu tartışacağız.

Çoğu fiillerle ilgili olarak “bir valence taşıyıcı = bir fiil” gibi basit bir denklem kurmak mümkün değildir. Zira fiiller farklı anlamlarda kullanılır:

49- She *realized* her plan. (gerçekleştirmek)[hareket fiili]

50- She *realized* that her purse was missing. (hatırlamak)[algı fiili]

Verilen örelere dikkat ettiğimizde 49 ve 50. örneklerin ikisinde de *realized* fiilinin kullanıldığını görmekteyiz. Ancak 49. örnekte bu fiil gerçekleştirmek anlamında bir

hareket fiili ve 50. örnekte ise hatırlamak anlamında bir algı fiili olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden her iki fiili aynı şekilde çözümlemek doğru olamaz. Bu açıklamalara dikkat ederek sadece fiillerin etraflarında olan öğeleri tanımlamadıkları ve bu ilişkinin iki yönlü olduğunu görmekteyiz. Yani cümlede bulunan öğeler de fiillerin tanımlanmasına yardım etmektedir (Ágel ve Fischer 2009: 242).

Ágel ve Fischer her ne kadar yukarıda söylendiği gibi, cümlede yer alan diğer öğelerin fiillerin tanımlanmasını savunsalar da bir konuşmacı veya yazar bir fiili kullanarak bir cümle kurmak istediğinde o fiili hangi anlamda kullanacağını düşünerek ve kullandığı anlama bağlı olarak cümlenin diğer öğelerini seçtiğini düşünüyoruz. Yani bir fiilin istem sayısı ve kaç tane öğeyi hangi durumlarda alacağı, fiilin kullanıldığı anlam ve genel kültürün o fiille ilgili bilgisinden kaynaklanmaktadır. Mesela 14 ve 15. örneklerde⁸ *read-* fiili kullanılmıştır. İngilizcede *read-* fiili sadece bir yazıyı okuma eylemi ile ilgili kullanılmaktadır. Bu yüzden 15. örnekte, nesne cümleden çıkarıldığında da cümle bozuk ve anlamsız olmuyor. Ancak Türkçede *oku-* fiili farklı anlamlar taşıdığı için bu fiille kurulan cümlelerde nesne cümleden çıkarılamaz. Türkçede *oku-* fiili hem geçişli ve hem geçişsiz bir fiildir. *oku-* fiili nesne almazsa ve geçişsiz halde kullanılırsa, eğitim alma anlamında kullanılır. Ancak *oku-* fiili geçişli durumlarda farklı anlamlar taşımaktadır. Fiiller akraba dillerde bile aynı valence'e sahip olsa da farklı kullanımları ve anlamları olduğunu gözlemleyebiliriz:

51a- Nuran okuyor. (Türkiye Türkçesi)

⁸ 14- She is reading a book.

15- She is reading.

51b- Nuran *okulda/üniversitede/ kolejde* okuyor.

51c- Nuran kitap okuyor.

51d- Nuran *evde* kitap okuyor.

52a- Nuran oxuyur. (Azerbaycan Türkçesi)

52b- Nuran *mahnı/muğam* oxuyur.

52c- Nuran *sehnede* mahnı oxuyur.

(51a) ve (52a) numaralı örneklerde *oku-* fiilinin geçişsiz hali kullanılarak sırasıyla Türkçenin Türkiye ve Azerbaycan lehçelerinden örnekleri verilmiştir. *oku-* fiili aynı dilin farklı lehçelerinde farklı anlamlar taşımaktadır. 51a'da *oku-* Türkiye Türkçesinde eğitim alma anlamını taşıırken, 52a'da Azerbaycan Türkçesinde şarkı söylemek anlamı taşımaktadır. Bu yüzden fiillerin cümlede yer alan öğeleri seçtiği ve belirlediği görüşü bir kez daha güç kazanmaktadır. Aslında *oku-* fiili Türkiye Türkçesinde *okul, üniversite veya kolej* gibi lokatif durum ekli bir öğeyi kendi istem çerçevesinde bulundurmaktadır. *oku-* fiili aynı şekilde Azerbaycan Türkçesinde isteminde akuzatif durumunda olan bir nesne barındırmaktadır. Dolayısıyla bu örneklerin aslında 51b ve 52 b örneklerinden özetlenmiş olduğunu söylemek mümkündür. Ancak 51d ve 52c örneklerinde *evde* ve *sehnede* öğeleri eklenti olarak cümleye yapısına eklenmiş ve fiil isteminde yer almamaktadır.

2.6. Fiillerde İstem (Fiillerin Öge) Sayısı:

Bağımsal gramer ve Valence teorisini geliştiren bilim adamlarına göre farklı fiiller farklı istem sayısına sahiptir. Bazı fiiller hiçbir öge almazken (avalent) yani istemsizken bazı fiiller tek (monovalent), bazıları iki (divalent), bazıları üç (trivalent) ve bazıları ise dört öge alarak farklı istem yapısına sahiptir. Bu sayılar bütün dillerde hemen hemen aynıdır.

2.6.1. İstemi olmayan (Avalent) fiiller:

Çoğu dillerde bulunmadığından Valence teorisi üzerine çalışanlar bu konuya fazla değinmemişler. Ancak “Yağmur yağıyor.” veya “Hava yağışlıdır.” cümleleri İspanyolcada sadece “llueve” fiili ile karşılanmaktadır. Bu fiil hiçbir öge almayarak istemsiz bir fiil olarak tanımlanmaktadır ([http://en.wikipedia.org/wiki/Valency_\(linguistics\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Valency_(linguistics)))

→ Dixon, R.M.W. (2000). Ancak bu konuyla ilgili olarak Türkçede *çisele-* fiili üzerinde tartışmak mümkündür. *çisele-* fiili Türkçede başka bir öge almaksızın tek başına bir ifade iletme kabiliyetine sahiptir. Bunun dışında bazı fiiller bağlama (metin veya konuşma bağlamına) göre tek başlarına kullanılabilir. Ancak *çisele-* fiili herhangi bir bağlama bağlı olmaksızın, özgür bir şekilde kullanılma özelliğine sahiptir. Belki bu fiilin derin yapı (anlamsal) isteminde *hava* veya *yağmur* gibi öznelerin olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bazı durumlarda yüzey yapıda fiil tek başına kullanılır. Dolayısıyla *çisele-* fiilini yüzey yapıda bir istemsiz fiil olarak değerlendirmek mümkündür.

2.6.2. Tek istemli (Monovalent) fiiller:

Aşağıdaki cümlede fiil sadece özne ögesi olarak tek istemli bir fiil olarak tanımlanmaktadır.

53- بابا خندید. (Tabibzadeh 2007: 209).

Burada “بابا” özne ve “خندید” fiildir. Bu tür cümleler çoğu dillerde geçişsiz fiillerle kurulan cümlelerdir ve tek istemli fiille kurulur. Türkçe ve İngilizcedeki tek istemli fiiller için aşağıdaki cümleleri örnek verebiliriz.

54- Gök gürledi.

55- Ahmet gülüyor.

56- It rains.

2.6.3. İki istemli (Divalent) fiiller:

İki tane öge almaktadır. Bu fiiller özne dışında bir de nesne veya tümleç olarak iki öge yardımıyla cümle kurar.

57- Hasan yemek yedi.

58- Ali kitap okuyor.

2.6.4. Üç istemli (Trivalent) fiiller:

Bu fiiller sadece bir özne ve bir nesne veya tümleç yardımıyla anlamlı bir cümle kuramaz. Bu tür cümlelerde sadece bir özne ve bir nesne veya tümleç

kullanıldığı zaman, bozuk gözükmese de anlamsal olarak, eksik olur veya anlamları bağlamdan anlaşılır. Bu yüzden cümlelerin anlam taşıyabilmesi için ikinci bir nesne veya tümlece gerek duyulur. İngilizcede bu cümlelere “ditransitive” (iki geçişli) adı verilir. Yani fiil cümle kurmak için hem özne hem nesne ve hem tümleç öğelerine ihtiyaç duymaktadır.

59a- Ahmet kitabı Hasana verdi.

59b- Ahmet gave the book to Hasan.

60- Eski Yunanlar İstanbul’a Konstantinopolis derlerdi.

2.6.5. Dört istemli fiiller:

Her ne kadar çoğu dilbilimciler dört istemli fiillerden bahsetmeseler de bu tür fiiller mevcuttur. Aşağıda Tabibzadeh 2007’nin verdiği Farsça örneklerde gördüğümüz gibi bu fiiller Türkçede de vardır.

61- او نامه را از ایران به آلمان فرستاد.

O mektubu İran’dan Almanya’ya gönderdi.?

62- ما کتاب را از انگلیسی به فارسی ترجمه می کنیم.

Biz kitabı İngilizceden Farsçaya tercüme ediyoruz.

61 ve 62 numaralı Farsça cümlelerde fiil dört zorunlu öge almaktadır. Tabibzadeh 2007’de “göndermek” ve “tercüme etmek” fiillerinin dört değerli olduğundan bahsederek yukarıdaki örnekleri vermektedir. 61 numaralı cümlede

“İran” ve 62 numaralı cümlede ise “İngilizce” kelimeleri kaynak rolünü taşımaktadır. Ancak bu cümleleri semantik açılarından incelediğimizde, 61 numaralı cümledeki “İran” kelimesi cümleden çıkarılırsa cümle bozuk veya anlamsız olmasa da 62 numaralı cümledeki “İngilizce” kelimesi cümleden çıkarılırsa okuyucu veya dinleyici cümleyi anlamak için ya başka cümlelere veya ek bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Zira mantıksal olarak insan bir nesneyi bulunduğu yerden başka bir yere gönderir ve bu yüzden kaynak rolünde olan bulunduğu yeri kullanmasına gerek yoktur. Ancak “tercüme etmek” fiilinin kurduğu cümlede mutlaka kaynak rolünde bir öge ile hedef rolünde bir ögenin cümlede bulunması zorunludur. Böylece “tercüme etmek” özne (edici), nesne (konu), kaynak (-dan tümleci) ve hedef (-e tümleci) gerektiren dört istemli bir fiildir. Şunu da unutmayalım ki “İran” ve “İngilizce” ögeleri ikisi bu fiillerin istem çerçevesinde yer almaktadır. Ancak “İran” ögesi konuşucunun bulunduğu ortam ve bağlama göre fiilin isteminde olmakla birlikte seçimli öge olarak yüzey yapıda olmayabilir.

Üçüncü bölüm

3. İstem Değiştiren Kategoriler (Çatı)

Bir fiilin isteminin değişmesi, o fiilin bazı değişikliklere uğramasına bağlıdır. Yani bir fiil morfolojik veya semantik bir değişime uğramazsa, o fiilin isteminde herhangi değişiklik olmaz. Türkçede fiildeki değişimler ya morfolojik veya semantik yollardan yapılır. Morfolojik değişimler Türkçede eklerle yapılırken semantik değişimler de okunuşla⁹ gerçekleştirilir. Morfolojik değişimlerde Türkçe fiillerin geçişlilik durumları değişir. Bu değişiklik ise Türkçe fiiller üzerine çatı ekleri getirilerek yapılır. Diğer değişim biçimi ise yukarıda belirtildiği gibi semantik yollardan yapılan değişimdir. Bu değişim aslında okunuşa bağlıdır. Yani sözlüksel bir değişimdir. Başka bir deyişle çoğu fiiller çok anlamlı olduklarına göre o fiilin hangi anlamda kullanıldığına bağlı olarak fiilin istemi de değişir.

63- Babam yaşıyor.

64- Babam Ankara'da yaşıyor.

63 ve 64 numaralı örneklerde de gördüğümüz gibi *yaşa-* fiili herhangi bir morfolojik değişime uğramadan, sadece okunuş farklılığına bağlı olarak ve farklı anlamda kullanılarak iki farklı işlev sergilemektedir. Ancak burada morfolojik fiil değişimlerine öncelik vererek bu yöntemleri inceleyeceğiz.

⁹ Burada okunuştan kastımız farklı anlamlandırmalardır. Yani aynı fiil farklı anlamlarda kullanılabilir ve bu farklı anlamlandırmalara burada okunuş adını veriyoruz.

Transitivity and Valency	Geçişlilik ve İstem
Transitivity • Intransitive verb • Transitive verb • Ditransitive verb Valence increasing • Causative • Applicative • Benefactive • Dative shift Valence decreasing • Passive • Antipassive • Reflexives and reciprocals	Geçişlilik • Geçişsiz fiil • Geçişli fiil • İki geçişli fiil İstem artıran kategoriler • Ettirgen • Oldurgan¹⁰ • Yararlanıcı durum • Datif değişmesi İstem azaltan kategoriler • Edilgen • Anti pasif • Dönüşlü ve işteş

1. Tablo (<http://en.wikipedia.org/wiki/Causative>)¹¹

¹⁰ Applicative tam olarak oldurgan çatı değildir. Ancak bu çatı geçişsiz fiile uygulandığında cümleye nesne ve geçişli fiile uygulandığında cümleye tümleç eklenir. Bu yüzden Türkçe karşılığı oldurgan verilmiştir. Applicative'in sözlük anlamı ise '*uygulama*'dır.

¹¹ Tablonun İngilizce kısmı belirlenen kaynaktan alıntıdır ve Türkçe bölüm ise tercüme edilmiştir.

Dünya dillerinde evrensel olarak çatı aşağıdaki 1 numaralı tabloda verildiği gibi değerlendirilir. Türkçede de genel olarak fiiller nesne alıp almadıklarına göre geçişli veya geçişsiz olarak iki gruba ayrılır. Ancak burada sadece tümleç (Türkçe gramerlerde dolaylı tümleç olarak anılır.) alan fiiller de geçişsiz fiil olarak değerlendirilir. Evrensel gramerde iki geçişli olarak değerlendirilen fiiller, yani hem nesne ve hem tümleç gerektiren fiiller, Türkçe gramerlerde normal geçişli fiil olarak değerlendirilir. Geçişsiz fiilleri geçişli yapmak ve geçişli fiilleri ise geçişsiz veya iki geçişli yapmak o fiillerin istemi ile ilgilidir. Bu işlemler Türkçede çatı değişmesiyle mümkündür. Evrensel gramerde ise istem artıran ve istem azaltan kategoriler 1 numaralı tabloda görüldüğü gibi kabul edilir. Ancak Türkçede geçişli ve geçişsiz fiiller sonraki bölümde daha detaylı incelenecektir.

3.1. Türkçe Gramerlerde Çatı Kavramı

Bu bölümde Türkçede çatı kavramının gramerciler tarafından nasıl algılanıp açıklandığını genel hatlarıyla aktardıktan sonra bu konuda var olan sorunlara değineceğiz. Türk gramercileri genel olarak Türkçede çatı türlerini fiilin aldığı eklerle göre ve bu ekleri aldıktan sonra türetilmiş fiillerin anlam ve işlevlerine göre sınıflandırmaktadırlar. Bazı gramerciler *ettirgen* yapıyı çatı sınıflandırmasında kabul etmeseler de genel olarak Türk gramercileri çatıyı *etken*, *edilgen*, *dönüşlü*, *işteş* ve *ettirgen* adı altında beş sınıfa ayırmaktadırlar. Bu gruplar kendilerine özel eklerle birbirine dönüşebilir. Türk gramercilerin çatı konusundaki görüşleri aşağıda kronolojik olarak aktarılacaktır. Ancak N. Engin Uzun'un görüşleri bazı yönleriyle diğerlerinden farklı olduğu için en sonda değerlendirmeye alınmıştır.

Jean Deny (1941: 343-357) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* adlı eserinde çatıdan *Bina Bildiren Fiil Türeme Ekleri* veya *Özgelemeçler* adıyla bahsetmektedir. Deny yedi farklı fiil özgelemeçini tanımlayarak bunları beş gruba yerleştirmektedir:

- 1- Mutavaat (dönüslü) ve Müşareket (işteş)
- 2- Sebepleme (ettirgen)
- 3- Meçhul (edilgen)
- 4- Menfi (olumsuz: yap-ma-mak) ve Menfi iktidarlı (yap-a-ma-mak)
- 5- Malum (etken)

Deny çalışmasında özgelemeç adı altında bahsettiği bölümde çatı dışında *Menfi* ve *Menfi iktidar*'dan da bahsetmiştir. Ancak günümüzde Deny'nin ele aldığı tüm kategoriler, çatı olarak değerlendirilmemektedir. Deny bu eklerin fiillere nasıl ekleneceğini açıklayarak daha çok fonoloji kurallarına dikkat ederek eski ve yeni alfabe ile yazım şeklini vermiş ve sözdizimi ile ilgili bir bilgi sunmamıştır.

Tahsin Banguoğlu özne ve nesne ile fiil arasında olan ilişkiden söz etmez ve çatıyı şu şekilde tanımlar: "Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik şekillerin her birine görünüş diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı adını veririz." (Banguoğlu 2011: 411(Birinci baskı 1959)). Banguoğlu bu açıklamada özne ve nesne ile fiil arasında olan ilişkiden söz etmezken fiil yapısında çatı eklerinin konumunu belirlemektedir. Banguoğlu çatıya morfolojik bir özellikler bakar ve çatı değiştiren fiilin sözdizimsel yapısına dair bir bilgi vermez.

Zeynep Korkmaz ‘Gramer Terimleri Sözlüğü’ adlı kitabında “Fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliği.” ifadesiyle çatı kavramını açıklar (Korkmaz 2010: 57(Birinci baskı 1992)). Korkmaz *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi* adlı eserinde ise Türkçe fiillerin özne alıp almadıklarına göre ve aldıkları öznenin taşıdıkları özelliklere göre 1- Etken, 2- Edilgen, 3- Dönüslü, 4- İşteş ve 5- Ettirgen olmak üzere beş farklı çatı türünde olduğunu söylemektedir. Fakat çatı türlerini açıklarken bir de *Meçhul* çatısından bahsederek 6 farklı çatı türünü tanımlamaktadır. Korkmaz’ın bahsettiği *meçhul* çatı geçişsiz fiillerin edilgen yapılmış şeklidir. Ancak Korkmaz tüm çatı türlerinde özne ile yüklem arasındaki ilişkilerden bahsederek bu çatıların hangi eklerle yapıldığını açıklar ve sözdizimiyle ilgili fazla bilgi vermez (Korkmaz 2009: 545-563 (Birinci baskı 2003)).

Fatma Erkman – Akerson öğelerin anlamsal değerlerini hedef alarak ve cümleleri eski bilgi ve yeni bilgi açısından değerlendirerek çatı kategorisinin semantik işlevine değinmektedir. Çatının geleneksel dilbilgisinde fiilin biçim değiştirmesi olarak değerlendirildiğini söyleyerek çatının neden değiştirildiğini sorgular. Fatma Erkman – Akerson çatı kategorisini *öğelerin değer kayması* ana başlığı altında inceleyerek aslında fiillerde çatı değişmesinin öğelerle ilgili olduğunu vurgulamaktadır. Akerson’a göre Türkçenin tümce öğeleri önem sıralarına göre *özne*, *-İ tümleci*, *-E tümleci* ve *-DEn tümleci* olarak sıralanır ve *ile tümleci* de bu diziye eklenebilir. Adı geçen öğeler Türkçenin zorunlu temel öğeleridir. *-DE tümleci* çatı

değiştirme açısından işlevsel değildir. Cümlelere bakış açısındaki tümcelerin değer kaymalarını göstermek için farklı seçenekler mevcuttur. Tümcede öğelerin yerini değiştirme, sessel vurgular ve gereksiz yerlerde *ben*, *sen* ve benzeri adıları kullanmak gibi çatı değişimi de tümceye bakış açısının değişimini göstermektedir (Akerson 2007: 253-254(Birinci baskı 2000)).

Akerson çatıyı anlamsal açıdan değerlendirerek çatı değişmesini eski bilgi ve yeni bilgi açısından incelemektedir. Akerson burada Türkçe tümcelerde *özne*, *-i tümleci*, *-E tümleci* ve *-DEn tümleci* olarak dört zorunlu ögenin bulunduğunu açıklayarak bunların yanı sıra bir de *-DE tümlecinden* söz eder ve Türkçe tümcelerde temel ilişkilerin bu beş öge arasında kurulduğunu açıklar (Akerson 2007: 253-254). Akerson'un söylediği bu beş öge türü Türkçede fiillerin istemini, yani fiillerin hangi durumlarda olan öğeleri alabilmelerini belirlemektedir.

N. Engin Uzun çatı konusunda kendinden önceki gramercilerden daha farklı düşünmektedir. Uzun "Dilbilgisinin Temel Kavramları" adlı kitabında fiil çatısını öncelikle *geçişsiz* ve *geçişli* olarak iki gruba ayırır. Bu sınıflandırmadan sonra *edilgenleştirme*, *dönüşlüleştirme* ve *işteşleştirme* yöntemlerinden geçişli fiili geçişsiz yapma yolları ve *ettirgenleştirme* yöntemin ise geçişsiz fiilleri geçişli yapma yolu olarak tanımlar. Ayrıca Uzun geçişsiz eylemlerin *edilgen*, *dönüşlü* ve *işteş* yapılabildiği gibi geçişli eylemlerin de ettirgen yapılabildiğini açıklar. Uzun ilk defa Türk gramerinde, fiillerin ettirgen, edilgen veya başka bir yöntemle çatı değişmelerinin, onların üye yapıları ile ilgili olduğunu açıklar. Bunun yanı sıra Uzun, geçişlilik ve geçişsizliğin Türkçe fiiller açısından yetersiz olduğunu söyleyerek geçişsiz

fiillerde öznenin eylemden etkilenip etkilenmediğini dikkate alarak iki alt sınıfta incelenmesi gerektiğini söyler. Zira *kana-*, *bat-*, *eri-* gibi fiillerde özne etkilendiği için edilgen yapılmazken *koş-*, *gez-*, *otur-* gibi eylemler geçişsiz oldukları halde öznenin fiilden etkilenmediği için edilgen yapılabilir diye belirtir (Uzun 2004: 203(Birinci baskı 1988)).

Uzun'un da söylediği gibi Türkçede fiillerin geçişli ve geçişsiz biçimde sınıflandırılması yeterli değildir. Uzun geçişsiz fiillerin sorunlu olduğunu belirterek bu fiillerin özneyi etkileyip etkilemediğine göre sınıflandırılması gerektiğini söyler. Ancak bu konuyu farklı bir açıdan da değerlendirebiliriz. Bu yaklaşımda eski geçişsiz ve geçişli fiil sınıflandırmasını bir kenara bırakarak fiilleri yeniden sınıflandırmamız gerekir. Önceki bölümlerde de söylediğimiz gibi geleneksel Türk gramerlerinde sadece nesne alan fiiller geçişli sayılmış, tümleç (-e, -da, -den, ile) alan fiiller de tek istemli (sadece özne) fiiller gibi geçişsiz olarak değerlendirilmiştir. *koş-*, *gez-*, *otur-* ve *yaşa-* gibi tümleç alan fiiller geçişsiz olarak kabul edilmiştir. Bu tür fiiller cümlede çeşitli davranışlara sahip olduklarından, farklı cümle yapıları kurmaktadır. 65 ve 66 numaralı örneklerde *yaşa-* fiili farklı davranış göstermekte ve iki farklı cümle kurmaktadır.

65- Hasan yaşıyor.

66- Hasan Amerika'da yaşıyor.

65 ve 66 numaralı örneklerin ikisinde de *yaşa-* fiili kullanılmıştır. Ancak 66 numaralı örnekte eğer *Amerika'da* tümlecini cümleden çıkarırsak cümlemin anlamı

değişir. Başka bir deyişle 65 numaralı örnekte *yaşa-* fiili *hayatta olmak* anlamında kullanılmış ancak aynı fiil 66 numaralı örnekte *ikamet etmek* anlamında kullanılmıştır. Bu yüzden fiillerin farklı okunuşları (farklı anlamlandırmaları) farklı istem yapılarına ihtiyaç duyarak cümle yapılarında farklı öğelerin bulunmasını gerektirir.

Yeni yaklaşımda fiilleri geçişlilik ve geçişsizlik bakımından iki farklı şekilde sınıflandırmamız mümkün olabilir. Ancak bu sınıflandırmalar bu tezin kapsamını aşacağından ve daha fazla inceleme ve çalışmayı gerektirdiğinden dolayı sadece bir öneri olarak sunulmuştur.

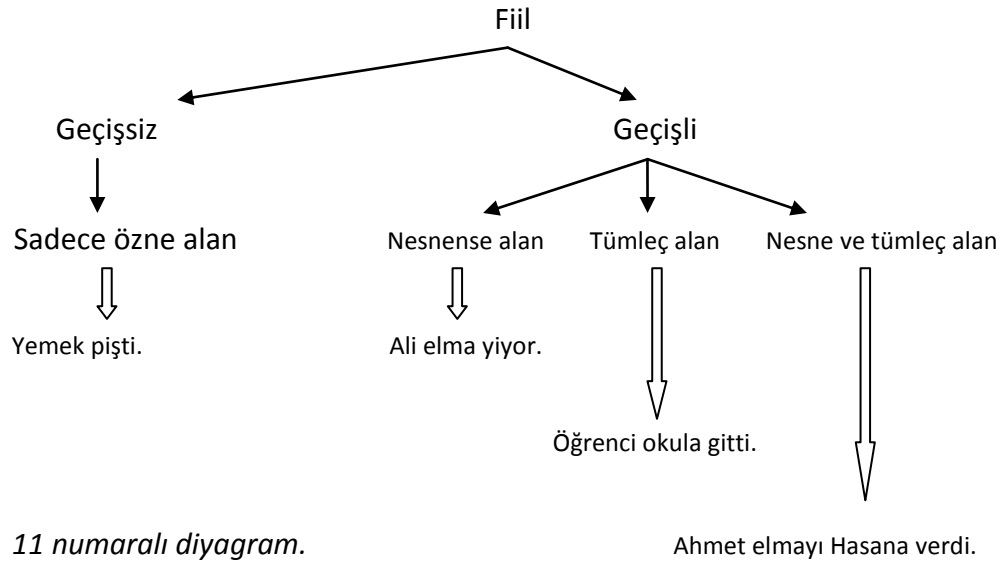
3.1.1. Birinci sınıflandırma

Tek üye yani *sadece özne alan* fiiller geçişsiz olarak değerlendirilmeli ve diğerleri ise geçişli fiil olarak tanımlanmalıdır. Geçişli fiiller ise özne aldıktan sonra kendi içinde *sadece nesne gerektiren*, *sadece tümleç gerektiren* ve *nesne ile tümleç gerektiren* fiiller olarak üç alt gruba ayrılabilir. Bu sınıflandırmada Türkçe fiiller, geçişlilik ve geçişsizlik konusunda 11 numaralı diyagramda verilen görünüme sahip olur. Diyagramda geçişli fiillerin hepsinde özne olmakla birlikte, geçişli fiiller özne dışında belirtilen üyeleri de alır.

Bu sınıflandırmada sadece özne alan fiiller yani tek istemli fiiller geçişsiz olarak değerlendirilir. Bu fiiller edilgen yapılamazlar: *öl-*, *kana-*, *eri-* vb. İki ve daha fazla istem taşıyan fiiller ise geçişli fiiller olarak değerlendirilir. Ancak özne dışında sadece tümleç (-e, -de, -ile, -den) alan fiiller farklı özelliğe sahiptir. Bir taraftan bu

fiiller farklı sözlüksel anlamlar taşıyarak hem geçişsiz ve hem geçişli fiil özelliği taşıyabilir (65 ve 66 numaralı örnekler). Bir taraftan da bu fiillerin alabildiği tümleçler fiilin isteminde olmakla birlikte, zorunlu öğelerden değildir. Birinci bölümde de açıklandığı üzere fiil isteminde olan öğeler zorunlu veya seçimlik olabilir. Bu tümleçler seçimlik olduklarından dolayı çoğu zaman sadece tümleç isteyen fiillerin kurduğu cümlede yer almaz. Bu nedenle geleneksel gramerde bu fiiller her zaman geçişsiz olarak değerlendirilir. Sözü geçen seçmeli öğeler fiilin edilgen yapıldığı sırada zorunlu öğe olarak yüzey yapıya çıkar.

(11)

11 numaralı diyagram.

67- Hasan yürüyor.

68- Trafiğin çok olduğu zaman caddede yürünmez.

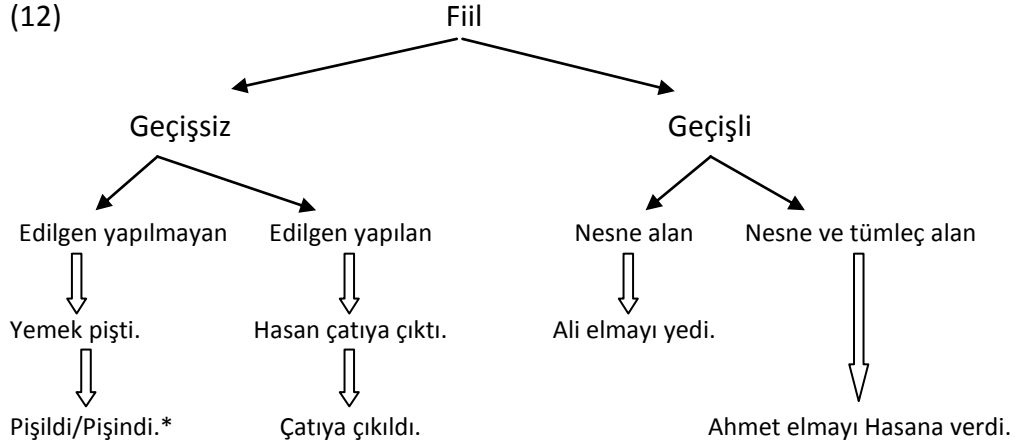
67 numaralı örnekte *yürü-* fiili geleneksel gramerde geçişsiz olarak değerlendirilir. Zira *Hasan* özne olarak *yürü-* eylemini gerçekleştirir ve bu cümlede

hiçbir anlamsal eksiklik veya sözdizimsel bozukluk yoktur. Doğal olarak *yürü-* eylemi gerçekleşmek için yürüme kabiliyetine sahip olan bir varlık bir de yürümenin yapılabileceği bir yer (mesela cadde) gerektirir. Ancak burada sadece eylem ve eylemi gerçekleştiren (özne) önemli olduğu için ve eylemin nerede gerçekleştiği önemsiz olduğundan dolayı, bu konuyu belirten tümleç yüzey yapıya çıkmaz. Belki de bu meseleye başka bir şekilde açıklık getirirse daha da doğru olacaktır. Yani eylemin nerede gerçekleştiği önemsiz olmaktan daha ziyade *yürü-* eylemi kendi anlamında bu eylemin gerçekleşmesi için bir mekânın var olma anlamını taşımaktadır. Yani eylemin nerede gerçekleştiği daha önceden zihinde mevcuttur. Bu öge fiilin isteminde olmakla birlikte seçimlik bir öge olup yüzey yapıda yer almamaktadır. Fakat eylem edilgen yapıldığında sadece fiil tek başına cümle kuramadığından dolayı sözü geçen seçmeli ve yüzey yapıya çıkmayan öge, 68 numaralı örnekte gördüğümüz gibi, zorunlu öge haline gelerek yüzey yapıya çıkar.

3.1.2. İkinci sınıflandırma

Bu sınıflandırmada ise fiiller önce geleneksel yöntemle geçişli ve geçişsiz olarak iki gruba ayrılır. Daha sonra geçişsiz ve geçişli fiiller de kendi içlerinde alt gruplara ayrılır. Bu yöntemde fiilleri geçişli ve geçişsiz diye ikiye ayırdıktan sonra geçişsiz fiilleri edilgen yapıp yapılmadıklarına bakarak iki gruba ayırırız. Uzun edilgen yapılan geçişsiz fiilleri öznesi eylemden etkilenmeyen ve edilgen yapılmayan geçişsiz fiilleri ise öznesi eylemden etkilenen fiiller olarak tanımlar ve sonra öznesi eylemden etkilenmeyen geçişsiz fiillerin edilgen yapılabildiğini söyler (Uzun 2004: 203-205). Bu durumda geçişli fiiller de özne ve nesne alan eylemler ile özne, nesne

ve tümleç alan eylemler olmak üzere iki alt gruba ayrılır. Bu sınıflandırmada Türkçe fiiller, geçişlilik ve geçişsizlik konusunda 12 numaralı diyagramda verilen görünüme sahip olur. Diyagramda geçişli fiillerin hepsinde özne mevcuttur. Yani geçişli fiiller özne dışında belirtilen üyeleri alır.

12 numaralı diyagram.

Türkçe fiiller geleneksel geçişli ve geçişsiz tasnifinden farklı olarak yukarıda 11 ve 12 numaralı diyagramlarda da görüldüğü üzere alt sınıflandırmaya tabii tutulabilir. Bu diyagramların arasında olan tek fark ise, 11 numaralı diyagramda özne dışında sadece tümleç alan geçişli fiillerin, 12 numaralı diyagramda edilgen yapılabilen geçişsiz fiil olarak sınıflandırılmasıdır. Geçişli ve geçişsiz fiiller konusunda karşılaştığımız asıl sorun ise bu fiillerle ilgilidir. Eğer bu fiilleri geçişsiz olarak değerlendirirsek o zaman bu tür fiillerin edilgen yapısı, istemsiz fiil olarak tanımlanmak zorundadır. Ancak yukarıda da söylendiği gibi bu tür fiiller, edilgen yapıldığında cümlede bir tümleç bulundurmamak zorundadır. Farklı bir bakış açısıyla bu tümleçleri, fiilin gerçekleşme şartı olarak değerlendirip bu tümleçlere fiillerin özel zarfları dememiz de mümkündür. Zira 2-4-3 başlığında belirttiğimiz gibi bu fiillerin

edilgen yapısında ortaya çıkan tümleçler, özel olarak belirli fiillerle kullanılır ve aynı tümleç farklı cinsten fiillerin edilgen yapısında kullanılmaz. Bu tümleçleri fiillerin özel zarfları olarak kabul etmenin diğer bir sebebi ise, bu fiiller ettirgen yapıldığında sözü geçen tümleçler hiçbir değişikliğe uğramadan kendi konumlarını muhafaza etmesidir. Tümleç alabilen fiiller ettirgen yapıldıklarında kök fiilin öznesi ettirgen yapıda nesne konumunu alır ve tümleç ise kendi konumunu muhafaza eder. Bu nedenle bu tümleçleri fiillerin özel zarfı olarak değerlendirmemiz mümkündür.

69a- Patron işçilere kötü davrandı.

69b- Patron işçilere davrandı. *

70- Futbolcular dün akşamki maçta *cesurca* mücadele ettiler.

69a örnekte cümle fiili *davran-* fiilidir. Ancak 69b örnekte de gördüğümüz gibi bu fiil tek başına cümle kurma kabiliyetine sahip değildir. Bu cümlede *davran-* fiili bir zarfla beraber kullanılmak zorundadır. Yani bu fiil zarfsız kullanılabilen bir fiil değildir. 70 numaralı örnekte ise altı çizili öğeler eklenti olarak cümle zarfıdır ve yatık yazılan öge (*cesurca*) ise eklenti olarak tüm cümle değil de sadece fiilin zarfıdır. Başka bir deyişle cümle zarflarını verilen cümlede herhangi bir konumda kullanabiliriz. Ancak fiil zarfı hemen fiilden önce gelmek zorundadır ve bu zarfın yerini cümlede değiştirirsek cümle bozuk veya anlamsız olur. Bu zarflar durum eki almamakla birlikte edilgen yapıda da yüzey yapıya çıkma zorunluluğu taşımaz. Bu nedenle edilgen yapıda durum eki alarak yüzeysel yapıda yer alan tümleçler, fiilin

özel zarfı olamazlar. Bu öğeler fiilin istemine aittir, ancak seçmeli özellikleri vardır.

Bu nedenle cümleden kolaylıkla çıkarılabilir.

71 a- Hasan gitti.

71 b- Oraya gidildi.

72 a- Ali oturdu.

72 b- Buraya oturuldu.

73 a- Yemek pişti.

73 b- O(raya) pişindi. *

73 c- Yemek mutfakta pişti. ?

74 a- Mehmet öldü.

74 b- O(raya) öldü. *

74 c- Mehmet sokakta öldü. ?

75 a- Mehmet vatan uğruna öldü.

75 b- Vatan uğruna ölünür.

Sadece tümleç alabilen fiillerle kurulan cümlelerde, sözü edilen tümleç çoğu zaman yüzey yapıda yer almaz. Fakat bu tümleç fiilin istemindedir. Bu fiiller edilgen yapıldıklarında, derin yapıda olan bu seçmeli katılanlar yüzey yapıya çıkar. Yani artık seçmeli değil de zorunlu bir katılan görevi taşımaktadır. Bu durumun örneklerini 71

ve 72 numaralı cümlelerde görebiliriz. Ancak 73 ve 74 numaralı örneklerin fiilleri gerçek geçişsiz fiil olduğu için edilgen yapılamaz. Bu örneklerin c bendinde de gördüğümüz gibi cümlelerde tümleç de kullanılabilir. Ancak bu tümleçler fiilin istemine ait değildir ve bu yüzden bu fiiller edilgen yapılamaz. Zira *otur-* fiilinin gerçekleşmesi için oturulacak bir yer gerekirken *öl-* ve *piş-* fiilleri gerçekleşmek için herhangi bir şart gerektirmez. *öl-* eyleminin gerçekleşmesi için sadece bir canlı özne gerekmektedir. Aynı şekilde mantıksal olarak tüm insanlar *piş-* eyleminin ateş kullanılarak gerçekleştiğini biliyorlar. Bu nedenle bu fiiller tek istemli (sadece özne) olarak edilgen yapılamazlar. Ama bazen bu tür geçişsiz fiiller özel kalıplarda kullanılarak tümleç alır ve sonuç olarak edilgen yapılabilir. Bu özel durumlarda, bu fiillerin görev değiştirip geçişli olduğunu düşünüyorum. Bu durum 75 numaralı örnekte verilmiştir. Yani bu örnekte eylemin *öl-* olmasına rağmen ki cümle kurmak için başka bir öge gerektirmez, nasıl ve hangi amaçla ölmek bu örnek cümlede önemli değere sahiptir. Ancak bu tür örneklerle normal cümlelerde değil, belki bazı özel kalıplarda rastlamak mümkündür. Başka bir deyişle gerçek geçişsiz fiiller eğer özel bir hedef için veya önemli bir şeyden kaynaklanarak gerçekleşiyorsa, 75 numaralı örnekte gördüğümüz gibi, bu fiillerde geçişli fiiller gibi davranır.

Sonuç olarak geleneksel gramerlere göre Türkçe fiillerin geçişli ve geçişsiz açısından sınıflandırılmasının yetersiz olduğu bir gerçektir. Bu sebeple bu durum için iki farklı yöntem önerdik. Ancak bu iki farklı yöntemin arasında olan tek fark ise sadece tümleç alabilen fiillerin farklı bir kategoride değerlendirilmiş olmasıdır. Bu tür fiillerin geçişli veya geçişsiz olmaları yine de tartışmaya açıktır. Burada başka bir önemli konuya da değinmek gerekir. Eğer sadece tümleç alabilen fiiller geçişsiz

olarak değerlendirilirse, o zaman bu fiiller tek istemli fiiller olarak tanımlanır. Bu işin sonucu ise bu fiillerin edilgen hallerini istemsiz fiil olarak değerlendirmektir. Bu durumda genel olarak dünya dillerinde istemsiz fiillerin sayısını parmak sayısından az olarak gösteren dilbilimcilerin düşüncelerinin aksine, Türkçede çok sayıda istemsiz fiil olduğu varsayılabilir.

3.2. Çatı değişimleri ve ettirgen yapılar

Bağımsal dilbilgisinde fiil, merkeze alınarak cümlemin temel ögesi haline getirilmiştir. Bundan dolayı da fiillerdeki çatı değişmesi cümlemin merkezî ögesinde değişiklik demektir. Çatı değişmelerinde cümlemin ana ögesinde yapılan değişiklik, cümlemin öge yapısında da değişmelere yol açmaktadır. Yani cümlemin merkezî ögesi değiştirildiğinde bu ögenin etrafında bulunan istem alanları ve bu alanlara gelen bağımlı ögelerin durumları da değişir. Başka bir deyişle cümlemin ana ögesinde yapılan değişikliklerin sonucunda, bu merkezî ögenin istem kapasitesi ya azalır ya çoğalır veya katılanların aldıkları durum ekleri değişir. Ancak geleneksel Türk gramercileri bunlardan söz etmeyerek sadece fiil çatılarının kök fiilden nasıl yapıldığını dile getirip sonra da çatıyla genişletilmiş fiillerle kurulan cümleleri incelemekle yetinmişlerdir.

Bir leksikal ögenin istemi o ögenin doğal bağlantıları demektir. Bu doğal bağlantılar (istem) ögenin belirli sayıda belirli katılanları yönetmesine izin verir. İstem, kelime türlerinin (*fiil, isim ve sıfat*) ortak özelliğidir. Ancak istem konusunda da istem değişiminde olduğu gibi, daha çok fiiller ilgi odağı olmuştur. Bir fiilin doğal bağlantıları, anlamsal olarak açıkça anlaşılabilir. Mesela Haspelmath & Müller'e göre

İngilizce “like” (sev-) fiilinin isteminde iki katılan mevcuttur. Zira bu fiil iki katılan gerektiren bir olayla ilgilidir. Yani bu eylem bir seven öge ve bir de sevilen öge gerektirir;

76- Sarah likes Farid.

Anlamsal açıdan incelediğimizde eyleme katılanlar aldıkları rollerle tanımlanır. Mesela 76 numaralı örnekte katılanların biri deneyimci diğeri ise uyarıcı rolünü alır. Ancak bir fiilin istem yapısı tamamıyla semantik rollerden tahmin edilemez. Bir yandan aynı rolde olan ögeler farklı konumlarda olabilir;

77- Sarah likes Farid. / Farid pleases Sarah.

Öte yandan ise farklı semantik rollerde olan ögeler aynı konuma sahip olabilir;

78- Sarah likes Farid. (deneyimci / uyarıcı)

79- Sarah hits Farid. (etkileyen / etkilenen) (Haspelmath & Müller 1991: 1)

Bu yüzden bir fiilin istemini, cümledeki ögelerin aldığı rollerden yola çıkarak belirlemek kolay olmadığı gibi, 77-79 numaralı örneklerde de gördüğümüz gibi bazen karışık bir tablo sergilemektedir. Bu aşamada fiillerin istemini belirlemenin en kolay yolu, 76 numaralı örnekte de gördüğümüz üzere, o fiilin hangi anlamda kullanıldığını tespit etmek ve kastedilen anlamdaki eylemin gerçekleşmesi için hangi katılanların gerektiğini belirlemek olacaktır. Mesela 76 numaralı örnekte olduğu gibi sev- fiiliyle ilgili olarak bu eylemin gerçekleşmesi için iki katılan gerekir. Katılanların

biri *seven* öge diğeri ise *sevilen* öge konumunu sahiplenir. Fiil cümlede baş öge olarak istemi belirlediği için fiilde yapılan değişiklikler doğal olarak cümle yapısını da etkiler.

Yukarıda belirtildiği üzere fiillerde çatı değiştirildiğinde istem de değişmektedir. Yani bir fiilin çatısı değiştirildiğinde, değiştirilen fiille kurulacak cümlelerin ögelerinin sayısı ve bu ögelerin aldığı durum ekleri de değişmektedir. Burada ettirgen fiillerin nasıl yapıldığı ve bu fiillerin nasıl bir değişime uğradığı ve bu değişim sonucunda çatı ekleriyle genişletilmiş fiillerin cümlelerin yapısında nasıl bir etkiye sebep olduğu incelenecektir.

Tüm dillerde fiilin istemini değiştirmek için mutlaka bir yol mevcuttur. Fiillerin istemini değiştirmenin iki farklı biçimi vardır. Biri *istem azaltma* ve diğeri ise *istem artırmadır*. İstem artırma dışarıdan bir ögeyi cümlelerin içine katmak demektir. *Oldurganlaştırma* ve *ettirgenleştirme* tipik istem artırma yöntemleridir ([http://en.wikipedia.org/wiki/Valency_\(linguistics\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Valency_(linguistics))) → (Dixon, R. M. W. & Alexandra Aikhenvald 1997).¹²

Çoğu dillerde morfolojik olarak ettirgenlik kategorisi mevcuttur. Bu kategori fiile ‘sebep olma’ anlamı katarak cümlelerin istem yapısına bir *causer* (sebep olan)¹³

¹² (Dixon, R. M. W. & Alexandra Aikhenvald (1997). "A Typology of Argument-Determined Constructions. pp 71–112 of Bybee, Joan, John Haiman, & Sandra A. Thompson (eds.)(1997). *Essays on Language Function and Language Type: Dedicated to T. Givón*. Amsterdam: John Benjamins).

¹³ Sebep olan öge (causer) geleneksel gramerde ettiren özne veya yaptıran özne olarak tanımlanmaktadır. Bu öge etken cümlede yoktur. Ancak cümle ettirgen yapıldığında etken cümlelerin öznesi özne konumunu kaybederek yüklem ögelerinden biri olur ve causer (sebep olan öge özne konumunu sahiplenir.

ekler. Bybee kendi çalışmasında¹⁴ incelediği 50 farklı dilde ettirgen yapının ortak bir şekilde istem değiştiren kategori olduğunu söyler. İstem yapısına causer (sebepe olan) ekleme zorunlu olarak cümlelin yapısını değiştirir. Zira sözü edilen causer (etkileyen öge) genelde özne konumuna sahip olur. Cümlelin eski öznesi (causee) ise yeni istem yapısında başka bir sözdizimsel konuma geçmek zorundadır. Asıl fiil geçişsiz olduğunda önemli bir sorun ortaya çıkmaz. Çünkü etkilenen özne nesne konumuna geçer. Bu olay genellikle evrensel olarak geçerlidir ve anlam açısından da bir bulanıklık yoktur. Etkilenen özne sebep olma olayından etkilendiği için nesne konumunda olması kabul edilebilir (Haspelmath & Müller 1991: 11-12).

Ancak Türkçe için Sezer (1991: 75, 76) ve Yalçın (2002), Türkçede ettirgen fiillerle kurulan cümlelerde ikinci bir eden rolünün bulunduğunu söyler (Doğan 2011: 79). Yani bu cümlelerde kök fiili gerçekleştiren öznenin yanı sıra bir de ettirgen fiili gerçekleştiren özne mevcuttur. Kök fiili gerçekleştiren özne (yapan özne) *eden* rolü alır. Ancak ettirgen yapıli cümlelerde ettiren özne de ettirgen fiili gerçekleştirdiği için *eden* rolü alma kabiliyetine sahiptir. Bu yüzden ettirgen yapıli cümlelerde hem yapan özne hem de ettiren özne *eden* rolü alır. Bu durumda ettirgen yapıli cümlelerde iki tane eden rolü alan öge bulunur. Doğan (2011: 79)'ın söylediğine göre ettirgen fiillerin bu ikinci öznesine Marcel Erdal (1991: 710) *tetikleyici* (instigator) adını verir. Dolayısıyla bazı fiillerin istem çerçevesinde birden fazla semantik rol üstlenen katılanlar bulunabileceği gibi aynı semantik rolü üstlenen birden fazla katılanın da bulunabileceği söylenebilir (Doğan 2011: 79).

¹⁴ Haspelmath & Müller çalışmanın kaynakçasında bu eseri vermiştir; Bybee, Joan L. (1985), *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins (Typological Studies in Language 9)

Uzun (1997: 13) Fiilin semantik istem/rol yapısı ile sözdizimsel istem/üye yapısının ayrı yapılar olduğunu söyleyerek cümle öğelerinin aldığı durum ekleri ve rollerin farklı olduğunu savunur. Semantik rollerin sözdizimsel istemle bire bir karşılık gelen mutlak bir bağlantısı yoktur. Ancak çatıyla ilgili istem değiştirmelerinin ve çatı ekleriyle türetilmiş fiillerin istem yapılarının ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir. Burada şu kadarı ifade edilmelidir ki çatı değişimlerinde istem azalması ya da artması yüzey yapıda görünür. Nuh Doğan'a göre semantik istem yapısında istem artmasının ve azaltmasının, ettirgenleştirme süreçleri dışında, söz konusu olmadığı söylenebilir (Doğan 2011: 103). Yani ettirgen çatının dışında diğer çatı değişikliklerinde genel olarak fiillerin semantik istemleri sabit kalır. Ettirgen yapıların dışında diğer yapılarda sözdiziminde istem değişse de semantik yapıda istem değişmez. Ancak fiil ettirgen yapıldığında sözdizimsel istemin yanı sıra semantik istem de değişir. Ancak etken yapıdaki roller değişmemektedir. Yani cümleye yeni rolde bir katılan (ettiren özne) eklenmektedir.

3.2.1. Ettirgenliğin çatı olarak kabul edilmemesi

Vüqar Sultanov Azərbaycan Türkçesi üzerinde yaptığı çalışmada *ettirgen* çatıya alınmaması gerektiğini söyler. Zira bir fiil ettirgen yapıldığında ettirgen fiilin hem sözdizimsel ve hem anlamsal istemi artırılır (Sultanov, 1997: 55). Nedjalkov ve Sil'nickij (1969a:6)¹⁵ aslında ettirgen yapının iki ilkel yapıdan oluşan bir kompleks yapı olduğunu söyler ve bu iki yapının ettirgenlikle birbirine bağlandığını savunur (Kulikov & Sumbatova, 1993: 327). Ettirgen yapı aslında iki görevi veya yüklemi

¹⁵ Kulikov & Sumbatova verilen kaynaktan yararlanmıştır: *Nedjalkov, Vladimir P. ; and Sil'nickij, Georgij G. 1969a. "Tipologija kauzativnyx konstrukcij". In Xolodovič (ed.), 5-19.*

kendi içinde bulundurur; bunlardan birincisi etki veya etkileme (ettirgenlik) ve diğeri ise asıl yüklemidir (kök fiil). Bu yüzden içsel fiilin (kök eylem) öznesi (etkilenen özne) iki farklı özelliğe sahiptir; birincisi etkiden etkilenen özellikleri, diğeri ise içsel fiilin özne özellikleridir. Etkilenen özne bir taraftan bağımlı yüklem (yapma eylemi) öznesiyken öte yandan neden durumunu içeren yüklemden etkilenen ögedir (Letuchiy 2006: 418). Letuchiy ettirgen yapıyı iki olaylı bir fiil olarak değerlendirir. Böylece ettirgen yapıda bir kök eylem birde ettirgenlik ekiyle türetilen ettirgen eylem mevcuttur. Kök eylemi gerçekleştiren yapan öznedir. Ancak eylem ettirgenlik ekiyle türetildiği için yapan özne artık özne konumunu kaybederek cümlede başka bir konumu sahiplenir. Bu durumda ettirgen eylemi gerçekleştiren öge (ettiren özne), cümlede özne konumunu sahiplenir. Yapan özne artık cümle yapısında özne konumuna sahip değildir. Belki ettirgen eylemden etkilenen ögedir. Bunun yanısıra yapan özne hala kök eylemin (ettirgen olmayan) öznesidir. Böylelikle Letuchiy'nin de söylediği gibi yapan özne bir taraftan bağımlı yüklem (kök fiil) öznesiyken öte yandan ettirgen fiilden etkilenen ögedir.

Sultanov ise ettirgenliğin iki ayrı halden oluştuğunu söyler. Yani iki mikro-hal bir araya gelerek ettirgen yapıyı oluşturur. Başka bir deyişle ettirgen yapıda aslında bir kök eylem ve bir de türemiş eylem vardır. Türemiş eylem ettirgen eylemdir. Bu kök ve türemiş eylemlerin arasına bir sebep-sonuç ilişkisi mevcuttur. Türemiş eylem sebep ve kök eylem ise sonuçtur. Sultanov ettirgen eylemin diğer çatı türlerinden farklı olduğunu söyleyerek bu farklılığın nedenlerini üç maddede belirtir ve ettirgenliği diğer çatı işlemlerinden farklı olarak fiilde değişim değil de yeni fiil üretim yöntemi olarak değerlendirir;

- 1- Eyleme dâhil edilenlerin sayısı çoğalır ve ettirgenlik asıl eylem olur.
- 2- Cümlede sözdizimi yeniden yapılır ve fiilin istem sayısı arttırılır.
- 3- Böylelikle çatıda olan işlev değişmelerinden farklı olarak cümlenin yapısı sadece dilbilgisel değil, belki semantik açıdan da değişime uğrar (Sultanov 1997: 55-56).

Bu görüşe göre ettirgenliği çatıdan çıkararak, farklı bir zeminde ele almak gerekir. Ancak burada Sultanov'un Hint-Avrupa dilleri, özellikle İngilizce ve Rusça'da olan ettirgen yapılardan yola çıkarak bu görüşü öne sürdüğünü düşünüyorum. Zira bu dillerde ettirgen yapılar ettirgen anlamlı sözcüklerin dışında her zaman iki ayrı tümcenin bir araya gelmesiyle yapılır. Letuchiy'nin söylediğine göre Ettirgen yapı Rusçada morfolojik yollardan yapılmaz. Rusçada ettirgen yapı iki farklı belirtme durumunda olan ad öbeğini içeren tümcenin birleşmesinden yapılır. Bu tümcelerin birer ayrı fiili vardır. Fiillerin birisi içsel fiil ve diğeri ise ettirgen anlamı taşıyan fiildir (Letuchiy 2006: 420).

80- Mam-a xoč-et, čtoby ja ej pozvoni-l-ø.

mother-SG.NOM want-PRS.3SG that I she.DAT call-PST-SG.M

'My mother wants me to call her.'

(Annem benden onu aramamı istedi.)

Kulikov'a göre ise Rusçada 'neden olma' anlamına gelen *zastavljat'* (cause) sözcüğü ile yapılan ettirgen yapılarda iki ayrı fiil tümcesi kullanılır. Bu tümcelerin de

belirtme durumunda birer isim öbeği vardır. Bunun için 81 numaralı örneğe bakabiliriz (Kulikov 1994: 261).

81- Starik zastavil Bayıra ukrast' korovu.

Old man-NOM cause-PAST Bayır-ACC steal-INF cow-ACC

'Yaşlı adam Bayır'ın inek çalmasına sebep oldu.'

Ancak bu işlem Türkçede kök fiilin üzerine getirilen eklerin yardımıyla yapılır. Bu yüzden Türkçe ettirgen yapıda iki farklı eylem yoktur. Türkçe cümlelerde böyle yapılar kullanılırsa, o zaman bu cümlelerin yapısında ettirgen ekli fiiller kullanılmaz. Yani Türkçe cümle yapısında bir içsel fiil ve bir de ettirgenlik belirten fiil kullanıldığında cümle yapısında bulunan asıl fiil ettirgenlik eki alamaz.

82- Annem benden O'nu aramamı istedi. (*Anlamsal olarak ettirgen cümle*)

Bu cümlenin ettirgen halini 83 numaralı örnekte görebiliriz;

83- Annem O'nu bana arattı.

Ancak 82 ve 83 numaralı örneklerde önemli bir konuya dikkat etmek gerekir. Cümlelerin yapıları değiştiğinde, cümle öğelerinin aldığı durum ekleri de değişmektedir. Dolaylı tümeleç 82 numaralı örnekte *çıkma durumu* eki alırken 83 numaralı örnekte *yönelme durumu* eki almıştır. Ayrıca analitik ettirgen cümlelerde, ettirgenlik sadece cümlenin anlamındayken morfolojik ettirgen cümlelerde ettirgenlik anlamı dışında fiil de ettirgenlik eki almaktadır.

Sultanov eyleme dâhil edilenlerin sayısının çoğalmasından bahsederek cümlelerin yeniden yapılanıp isteminin arttığını söyler (Sultanov 1997: 55-56). N. Yıldırım ettirgenlik üzerinde yaptığı Yüksek Lisans tezinde ettirgen kategorisinin çatıya dâhil edilmemesini savunur. N. Yıldırım sadece edilgen, dönüşlü ve işteş kategorilerini çatı olarak tanımlayarak fiillere bu kategorilerin ekleri eklendiğinde istemleri azalarak geçişli fiillerin geçişsiz yapıldığını söyler. Ancak ettirgenlik ekleri bu kategori eklerinin tersine geçişsiz fiilleri geçişli yapar. Yıldırım ayrıca bağımsal dilbilgisi açısından da ettirgenliğin fiil istemini artırdığı için çatıya alınmamasını savunur (Yıldırım 2012: 19).

Eğer fiillerin istemini azalmak için dilde bazı yollar mevcutsa o zaman bu işlemin tersi bir yöntem de fiillere uygulanabilir. Başka bir deyişle eğer dil, etken fiilin istemini azaltabiliyorsa aynı fiilin istemini artırma yollarını da bulundurulur. Kısacası Türkçede edilgen, dönüşlü ve işteş kategorileri istem azaltma ve ettirgen kategorisi ise istemi artırma yöntemidir. Geçişli ve geçişsiz fiillere *-Dır, -t, -Ir* ettirgenlik ekleri eklendiğinde fiilin yapısıyla birlikte, fiilin isteminde bulunan öge sayısı ve cümle yapısında bulunan öğelerin durumu da değişime uğrar.

Çatıyı istem açısından değerlendirecek edilgen, dönüşlü ve işteş çatılarda öğelerin azaldığını görebiliriz. Edilgen çatıda cümleden çıkarılan öznenin, anlamsal olarak derin yapıda mevcut olduğu varsayılır. Ancak işteş yapıda aslında iki tane ayrı olan cümle birleştirilir. Bu iki ayrı cümlelerin öznelerinin aynı eylemi gerçekleştirdiklerine dayanılarak iki cümle işteş çatı altında tek cümle haline gelir. Başka bir deyişle işteş çatıda da iki özne tarafından gerçekleştirilen iki eylem tek bir

eylem haline gelerek bu iki eylemin istemi birleştirilip değişir. Aşağıdaki örneklere baktığımızda da 86 numaralı örneğin aslında 84 ve 85 numaralı cümlelerin birleşmesinden doğmuş olduğunu görürüz. 84 ve 85 numaralı örneklerin fiilleri işteş yapılarak tek bir fiil haline gelmiştir. *Ahmet* 84 numaralı örneğin öznesi ve *sevgilisi* ise bu cümlemin nesnesi konumundadır. 85 numaralı örnek ise bunun aksi durumudur. Yani bir cümlemin öznesi ve nesnesi diğer cümlede görev değişerek sırasıyla o cümlemin nesne ve öznesi konumundadır. Böylelikle öp- fiili iki istemli bir fiildir ve iki cümlemin toplam 4 istemi vardır. Ancak bu iki cümle 86 numaralı örnekte işteş çatı altında toplanarak tek istemli *öpüş-* fiili ortaya çıkmıştır.

84- Ahmet sevgilisini öptü.

85- Sevgilisi Ahmet'i öptü.

86- Ahmet ile sevgilisi öpüştü.

Ettirgen yapının çatıya alınmamasını savunanlar Türkçenin ettirgen yapısını ettirgenliği morfolojik değil de analitik yollardan yapılan İngilizce gibi dillerle kıyaslamaktalar.

87- Ahmet called Hasan. (*Ahmet Hasanı aradı.*)

88- I asked Ahmet to call Hasan. (*Ben Ahmet'e Hasan'ı aramasını söyledim.*)

87 ve 88 numaralı örneklerde de gördüğümüz gibi 87 numaralı İngilizce cümle ettirgen yapıldığında cümleye başka bir cümlecik eklenir. Bu cümlecikte etkileyici öge dışında bir de ettirgenliği belirten bir fiil mevcuttur. Bu tür analitik

ettirgen yapılarda etkileyici öge ettirgenlik anlamı taşıyan fiili gerçekleştirirken etken cümlelerin öznesi de asıl fiili gerçekleştirir. Başka bir deyişle Türkçede morfolojik yollardan yapılan ettirgen cümlelerin aksine analitik yollardan yapılan ettirgen cümlelerde iki ayrı cümlecik vardır. Bu cümleciklerin birisi ettirgenliği, diğeri ise asıl eylemi belirtmektedir. Ancak Türkçe ettirgen yapılarda iki ayrı cümlecik yoktur. Türkçede etken bir cümle ettirgen yapıldığında, etken cümle yapısına etkileyen bir özne dâhil edilir ve etken cümlede bulunan fiil sonuna ettirgenlik belirten bir ek eklenir. Bu durumda Türkçe ettirgen yapıları cümlelerde asıl olayı ve etkileme olayını bildiren iki farklı cümlecik mevcut değildir. Böylelikle Türkçe ettirgen yapıları cümlelerde iki farklı cümlecik ve bu cümleciklere bağlı iki farklı eylem olmadığı için, Türkçede ettirgenlik de çatısal bir işlem olarak değerlendirilmelidir.

Ettirgen fiilin çatıya alınmamasını savunanlar aslında ettirgen eki almış fiili eksiz bir şekilde değerlendirerek bu cümlede öznenin eylemi gerçekleştirmediğini söyleyip bu öznenin sadece etkileyici (yaptıran veya ettiren) olduğunu savunurlar. Bu konuyu 89 ve 90 numaralı örneklere bakarak açıklayabiliriz. Bu görüşü savunanlara göre 90 numaralı ettirgen yapıda asıl eylem 89 numaralı cümlede verilen ata binme eylemidir. 90 numarada cümleye dâhil edilen *Hasan* ise sadece etkileyici olup asıl eylemle bir ilgisi yoktur. Ancak 86 numaralı örnekte işteş yapıda nasıl ki *öpüş-* eylemi asıl fiil olarak değerlendirilir ve artık *öp-* fiili incelemeye alınmıyorsa ettirgen yapıda da ettirgen eylem asıl fiil olarak değerlendirilmelidir.

89- Çocuk ata bindi.

90- Hasan çocuğu ata bindirdi.

Bu cümleleri karşılaştırdığımızda da ettirgen cümlede eylemin artık *bin-* değil ve *bindir-* olduğunu görürüz. 89'te *bin-* eylemini gerçekleştiren *çocuk* özne konumundadır. Fakat 90'te özne *bindir-* eylemini gerçekleştiren *Hasan*'dır ve cümlenin öznesi konumundadır. Burada eylem artık *bindir-* yani binmeye yardım etme (zorlama, neden olma, izin verme) eylemidir. Tüm dillerde de belirtildiği üzere ettirgenlik zaten 'sebepl olma', 'izin verme' ve 'yardım etme' gibi anlamlar ifade eder. Burada da eğer *Hasan* özne olarak çocuğa izin vermezse veya yardım etmezse çocuk ata binemez ve sonuç olarak eylem gerçekleştirilemez. Anlamsal olarak öğelerin rolleri değişmezse de sözdizimsel olarak eylem ettirgen yapıldığında öğeler konum ve durum değiştirmek zorunda kalır.

Ettirgen yapı ayrı ayrı fiillerle ifade edildiğinde (İngilizcede *have*, *make*, vs.) bir analitik ettirgen yapıya sahip oluruz. Ancak eğer ettirgen yapı işaretleyicilerle (ekler) birinci tümlecin fiiline de hâkim olan ve tek bir fiilden yapılıyorsa o zaman morfolojik bir ettirgen yapıya sahip oluruz (Kulikov and Sumbatova 1993: 328). Bu yüzden ettirgen yapıli fiilleri Türkçede iki ayrı fiil olarak değerlendirmemiz doğru olamaz. Zira Kulikov & Sumbatova'nın de söylediği gibi Türkçede iki farklı eylem mevcut değil de morfolojik olarak ettirgen yapıya sahip tek eylem mevcuttur.

91- Mustafa Hasan'a [Hasan aracılığıyla]mektubu yazdırdı.

92- Mektup [Hasan tarafından] yazıldı.

91 ve 92 numaralı örneklerde de gördüğümüz gibi hem edilgenleştirme ve hem ettirgenleştirme dışsal ögenin¹⁶ (özne) yerini değiştirir. Yeri değiştirilmiş veya içe aktarılmış özne edilgen ve ettirgen cümlelerin ikisinde de çoğunlukla aynı edat tümleciyle (adjunct phrase) gösterilebilir (Babby, 1993: 348). Ettirgen yapıda diğer çatı yapılarından farklı olarak katılanların arttığı görülür. Ancak kaynak fiilin istemi ve bu istem yapısındaki katılanlar arasındaki semantik ilişkiler muhafaza edilir. Mevcut yapıya bir katılanın eklenmesiyle ettirgenleşme işleminde bir genişleme meydana gelir (Doğan 2011: 104).

Yukarıda anlatılan nedenlerden dolayı ettirgen yapıların çatıya alınmama gerekçesi geçersiz kalarak bu tür fiilleri de çatı kavramı altında incelemek gerekir. Zira çatının asıl özelliği de fiillerde değişiklikler yaratmasıdır. Fiillerde yapılan değişimler de doğal olarak fiil istemlerini değiştirecektir. İstem değişmesi ya azalma ya da artma olarak gerçekleşir. İşteş ve edilgen çatı nasıl fiillerin istemini azaltıyorsa oldurgan ve ettirgen çatı da fiillerde istemi artırma yoludur.

3.2.2. Ettirgenlik ve cümlelin sözdizimsel yapısı

Ettirgen yapı bazı yönlerden edilgen yapının tersidir. Edilgen yapı evrensel olarak fiilin temel istemini (bir öge) azaltmaya neden olurken ettirgen yapı fiilin temel istemini (bir öge) artırır¹⁷. Özellikle standart (tipik) ettirgenleştirme fiilin temel

¹⁶ Babby (1993) eserinde özneyi cümlelin dışsal ögesi ve diğer ögeleri içsel öge olarak tanımlar. Aslında Babby eski özne ve yüklem ikilisini bırakmayarak özneye fiilin dışsal ögesi ve diğer ögelere fiilin içsel ögesi adını verir. Ettirgen yapıda ise temel cümlelin öznesi artık özne konumunda olmadığı için yapan özneyi içeriye aktarılmış dışsal öge adını verir.

¹⁷ Edilgenleştirme ve ettirgenleştirme işlemlerinin sırasında cümlelin sözdizimsel öge sayısı değişir. Edilgenleştirme işlemi sırasında özne cümlelin sözdiziminden çıkarılarak edilgenleştirilen fiilin istemi sözdizimsel olarak bir öge azalır. Ancak istem sayısı anlamsal yapıda sabit kalır. Başka bir deyişle

öge yapısına yeni bir dışsal öge ekleyen morfo-leksikal bir işlemdir. Bu işlem genellikle (evrensel değil) fiile ettirgen belirleyici bir ekin getirilmesiyle gerçekleşir. Kök fiilin dış ögesi (yapan özne) içe aktarılır. Yani yeni ettirgen fiilin, bir içsel ögesi konumuna geçer. Ancak bir geçişsiz fiil ettirgen yapıldığında yeni elde edilen fiilin öge yapısı artık geçişli olur (Babby 1993: 352).

Babby kendi yaklaşımında cümlelerde eski özne-yüklem ilişkisini de bırakmayarak özneyi dış öge ve diğer ögeleri ise iç öge olarak tanımlar. Ancak yine bu ögelerin hepsinin fiilin isteminde olduğuna inanır. Babby de ettirgen çatıyı edilgen çatının ters işlemi olarak görür ve edilgenin istem azaltma işleminin karşısında ettirgeni istem çoğaltma yolu olarak tanımlar.

Ettirgen yapma işleminde ilk olarak cümle yapısına bir dışsal öge eklenir ve önceki dışsal öge içe aktarılır (yüklem öbeğine geçir). Bu işlem de her cümle yapısının birden fazla dışsal öge (özne) bulundurmama kuralından kaynaklanır. Ettirgenleştirme sırasında dışsal öge bir bütün olarak (tek kelime veya öbek) içe aktarılıp cümlede bulunan ilk boş alana konur. Bu yüzden edilgen yapıda olan gizli rol (implicit theta rols) ettirgen yapıda üretilmez (Babby 1993: 352-353).

sözdizimsel yapıdan çıkarılan öge anlamsal yapıda kendi hayatına devam eder. Ancak ettirgenleştirme işleminde durum daha farklıdır. Ettirgenleştirme işlemi sırasında Babby'nin söylediği etken cümlelerin dışsal ögesi içe aktarılır. Başka bir deyişle etken cümlelerin öznesi ettirgen yapılan fiile bağlı yüklem öbeğinin ögelerinden biri olur. Bu durumda cümlede özne konumu boşalır. Boşalan özne konumu ettirgen cümleye eklenen etkileyen görevi taşıyan öge (yaptıran özne) tarafından işgal edilir. Ettirgenleştirme işleminde, ettirgen yapılan fiilin istemi bir öge artar. Ettirgen yapı cümlelerin sözdizimsel yapısına dâhil edilen öge fiilin anlamsal istemini de bir öge artırır. Böylelikle edilgenleştirmeden farklı olarak ettirgenleştirme işlemi fiilin hem sözdizimsel istemi hem de anlamsal istemini değiştirir. Başka bir deyişle, ettirgenleştirme işlemi fiilin hem sözdizimsel hem de anlamsal istemini bir öge artırır.

Ettirgenlik çoğu zaman bir tür fiil yapma yöntemi (verbal derivation) olarak tanımlanır. Bu yöntemde temel cümlecik cümlenin ikinci bölümünün yerine geçer ve birinci bölüm ise isim tümleci olarak sebep olan (causer) görevini üstlenir. Bu yüzden ettirgen fiilin durum belirleyicileri ettirgen olmayan orijinal fiil üzerinden belirlenir (Sumbatova 1993: 253).

Yıldırım geçişsiz fiillerden türeyen oldurgan fiillerin ettirgen fiillerden ayrı bir kategori olarak düşünülmemesini söyler. Oldurgan ve ettirgen olarak ikiye ayrılan yapılar aslında aynı ekleri alır ve ikisinde de genel sebep anlamı vardır. Yıldırım, Süer Eker'in "oluş bildiren geçişsiz fiillerin –Ar-, -(I)r- /-(U)r-, -Dir-, /-Dur-, - (I)t-/-(U)t- ekleriyle geçişli duruma getirilmesiyle oldurgan çatıların ortaya çıktığı görüşünün olduğu, ancak bu tür fiillerin nesne almaları ya da alabilir duruma gelmesiyle ettirgen çatılarla görevce ve işlevce benzerlik gösterdiği (Eker 2003:291-292)" görüşünü hatırlatır. Yıldırım daha sonra J. Lewis (1967: 144-151), N. Koç (1996: 336-337), N. Atabay (2003: 194) ve Z. Korkmaz (2003: 555-556) gibi dilcilerin de oldurganlıktan bahsetmeyerek geçişsiz fiil bünyesinde oluşan ettirgen yapılarla geçişli fiil bünyesinde oluşanların aynı kategori altında alınması gerektiği görüşlerini de dile getirir (Yıldırım 2012: 30).

Ancak bazı dilbilimciler geçişsiz fiillere getirilen ettirgenlik eklerinin aslında ettirgen yapı oluşturmadığını savunur. Mesela Babby'ye göre ettirgenlik tipik morfolojik yollardan ettirgen cümle yapan dillerde olduğu gibi, sadece iki özne mevcut olduğunda mümkündür. İçsel özne direkt (yapan) özne ve dışsal özne ise dolaylı (ettiren) özne olarak işlev yapar (Babby, 1993: 355). Ettirgen çatı, kılış fiiline

ettirgenlik eklerinden birini eklemek yoluyla oluşturulmuş çatıdır. Bu çatının en önemli özelliği iki farklı özneyi tek bir cümlede bulundurmasıdır. Bu işlevle ortaya çıkan bir yüklem öncelikle *yaptıran özne* isteyecektir. Bunun yanında, yalın fiilde özne olan unsuru yönelme hâl eki ile çekimli olarak *yapan özne* şeklinde cümlede bulunacaktır. Bu ekleri alabilecek fiiller, geçişli tabana sahip olacakları için ayrıca nesneyi de zorunlu olarak isteyecektir. Ettirgen çatılı yüklem oluşturduğu bir cümlede seçimlik öğeler dışında üç zorunlu üye bulunmalıdır; *Yaptıran özne*, *yapan özne* ve *nesne* (Delice 2002: 199). Delice burada geçişsiz fiillere ettirgen ekleri eklendiğinde ettirgen çatı oluşturmadığına inanır.

3.2.3. Ettirgenlik sırasında yapan öznenin aldığı durum

Sumbatov çalışmasında geçişli ve geçişsiz fiilleri ayırmadan Romence, Türk dilleri ve Finno-Ugric¹⁸ dilleri dâhil birçok dilde yapan öznenin durumunun ettirgen fiilin yapıldığı kök fiilin istemine bağlı olduğunu savunur (Sumbatova 1993: 255). Başka bir deyişle yapan öznenin durumu, kök fiilin geçişsiz veya ne derecede geçişli olmasına göre belirlenir. Comrie de ettirgen yapıların hem geçişsiz ve hem geçişli fiillerden yapıldığına inanır. Comrie¹⁹ ettirgen yapıların kurallarını formüle eden en iyi teorilerden birini önermiştir. Comrie'nin kuramı sözdizimsel pozisyonların hiyerarşisi üzerine kurulmuş ve *özne > nesne > dolaylı nesne > eğik nesne* (oblique object)[edat tümleci] şeklinde sıralanmıştır. Bu hiyerarşiye göre, tipik örneklerde, dolaylı (yapan) özne belirlenen basamaklarda boş pozisyon bulana kadar sona doğru

¹⁸ Ural dilleri ailesine verilen addır. Bu dil ailesinde konuşulan en yaygın dillerden Macarca, Fince ve Estonca dillerini sayabiliriz (http://en.wikipedia.org/wiki/Finno-Ugric_languages).

¹⁹ Comrie, Bernard. 1976. "The syntax of causative construction: Cross-language similarities and divergences". In Shibatani, Masayoshi (ed.), *The Grammar of Causative Constructions, Syntax and Semantics* 6, 261-312. New York: Academic Press.

ilerler. Ancak geçişsiz fiiller ettirgen yapıldığında dolaylı özne genellikle nesne pozisyonunu sahiplenir. Geçişli fiillerin ettirgen yapılarında ise dolaylı nesnenin yerine geçer. Ancak geçişli fiillerin dolaylı nesnesi olduğu takdirde dolaylı özne seçimli öğelerden birinin pozisyonunu alır (Sumbatova 1993: 254) —→ (Comrie 1976: 306). Comrie'nin de kuramında verdiği sözdizimsel hiyerarşie baktığımızda fiillerin geçişli ve geişsizliği dikkate alınmayarak fiillerin ettirgen yapılabileceği düşünölmektedir (Letuchiy 2006: 218).

Tüm çalışmalarda, ettirgen fiilin geçişsiz fiillerden yapıldığında yapan öznenin nesne konumunu sahiplendiği söylenir. Bunun nedeni ise geçişsiz fiillerde nesnenin olmamasıdır. Böylelikle geçişsiz fiiller ettirgen yapıldıklarında ie aktarılan dışsal öğe (yapan özne) kolaylıkla nesne görevini üstlenir. Bu durum tümleç alabilen fiiller konusunda da geçerlidir. Yani geçişli ve geçişsiz fiillerin yukarıda yapılan sınıflandırmalarında edilgen yapılabilen geçişsiz veya sadece tümleç alabilen fiiller de ettirgen eki aldıklarında kök fiilin öznesi ettirgen yapıda nesne konumunu alır ve tümleç ise kendi konumunu muhafaza eder. Geçişsiz ve sadece tümleç alabilen fiillerin nasıl ettirgen yapıldığını 93 ve 94 numaralı örneklerde görebiliriz.

93a- Yemek pişti.

b- Ayşe yemeği pişirdi.

94a- Hasan evden çıktı.

b- Mehmet Hasanı evden çıkardı.

Geçişsiz fiiller ve sadece tümleç alabilen fiiller ettirgen eki aldıklarında istisnasız olarak istemleri bir tane artar ve bu artış yüzeysel yapıda belirtilir. Yani fiil isteminde bulunan tüm öğeler cümle yapısında da yer alır. Bu yapılarda edilgen yapıların aksine gizli öge yoktur. Bu fiillere ettirgen ekleri getirildiğinde eskiden özne olan öge her zaman nesne konumuna geçer ve cümle bir özne ister. Ancak daha önce de söylendiği üzere bazı dilbilimciler bu yapıya oldurgan ve bazıları ise ettirgen adını verir.

3.2.4. Bir istisna

Türkçede geçişli fiillerden yapılan ettirgen yapılarda, yapan özne nesne yerini sahiplenemez. Bu kural nesnenin cümleden çıkarılması durumunda da geçerlidir. Bunun nedeni ise her fiilin kendi içinde bir geçişlilik veya geçişsizlik özelliği bulundurmasıdır. Bu özellik öğelerin bulunup veya bulunmamasına bağlı değildir. Ancak Tuva Türkçesinde geçişli bir fiilden yapılan ettirgen yapıda eğer nesne belirtme durum eki almıyorsa, yapan özne bu eki sahiplenebilir. Bu konu Comrie'nin hiyerarşisine aykırı olmakla birlikte Tuva Türkçesinde kullanılır (Letuchiy 2006: 419-420). 95 numaralı örnekte bu konuyu inceleyebiliriz.

95a- Aşak Bayır-nı inek oorla-t-kan.

b- Yaşlı adam Bayır-ı inek çal-dır-dı.

Ancak Comrie'nin hiyerarşisi ve Letuchiy (2006: 419-420)'nin söylediklerine rağmen bu durum Türkiye Türkçesinde de mevcuttur. Yani tek geçişli fiilin ettirgen

yapısında eğer nesne cümleden çıkarılırsa yapan özne ettirgen yapıda nesne konumunu sahiplenebilir.

96a- Çocuk yemeği yedi.

b- Anne yemeği çocuğa yedirdi.

c- Anne çocuğu yedirdi.

97- Ayşe misafirlerini yedirdi, içirdi ve sonra da yolcu etti.

96a örneği iki istemli, yani özne ve nesne alan tek geçişli bir fiil ile kurulan bir cümledir. Comrie'nin hiyerarşisine göre bu fiil ettirgen yapıldığında 96b'de gördüğümüz örneğin ortaya çıkması gerekir. Ancak gereken ve Comrie'nin hiyerarşisine uyan yapının (96b) yanı sıra normal olmayan ve hiyerarşiye uymayan bir yapı (96c ve 97) daha var. 96c ve 97 örneklerinde fiil isteminde olan nesne cümle yapısından çıkarılmış ve geçişli fiilden türemiş ettirgen yapıda yapan özne pek alışık olmayan bir davranışla ettirgen cümlede nesne konumuna geçmiştir. Bu durum Türkiye Türkçesinde pek kabul edilmeyen bir durum olsa da örnekleri mevcuttur. Ancak bu örneklerde yapan özne nesne konumunu alsa bile anlamsal yapıda nesne hala mevcuttur. Yani bu cümleyi kuran Türk konuşur (duyan) veya yazar (okuyan) *çocuğun* veya *misafirlerin* yenilmediğini anlayarak burada *çocuk* ve *misafirlerin* yenebilecek bir nesneyi (yemek) yediklerinin anlamını cümleden anlar.

96 ve 97 numaralı örnekleri, Comrie'nin hiyerarşisine göre yanlış olmalarına rağmen, Türkçede görmek mümkündür. Bu yüzden Comrie'nin hiyerarşisini ya

tamamen reddetmek zorundayız veya bu hiyerarşide bazı istisnalara yer tanımalıyız. Bu örneklerin sözdizimsel yapılarında nesnenin olmamasına rağmen anlamsal yapıda nesne saklıdır. Bu örneklerde nesnenin ettirgen yapıdan çıkarılması ve yapan öznelerin nesne konumuna geçmesi belki de nesnenin anlamının bu fiillerde saklı olmasıdır. Yani *ye-* eylemi mantıksal olarak yemek veya yenebilecek özelliğe sahip nesnelere yönelik olarak gerçekleşir. Diğer taraftan ise Türk konuşurun o fiile yüklediği anlamlar da önemlidir. Mesela *ye-* fiili 96 numaralı örnekte ettirgen yapılp ve nesne kolay bir şekilde sözdiziminden çıkarılabilir. Ancak 97 numaralı örnekte de görüldü üzere *iç-* fiili normal içeceklerle (su ve çay gibi) ilgili olduğu zaman mutlaka *ye-* fiili ile beraber bir kalıp şeklinde kullanılır ve ancak bu kalıpta nesnesi cümleden çıkarılabilir. Aksi halde, yani *iç-* fiili ettirgen yapılırken nesne cümleden çıkarılırsa sadece alkollü *içki içir-* anlamı ortaya çıkar. Belki de nesnenin sözdiziminden çıkarılmasının sebebi konuşmada en az çaba kuralının uygulanmasıdır. Dili konuşanlar arasında bağlamdan doğru anlam çıkarılacağı ve bulanıklık veya başka anlamlar çıkarılmayacağını bildikleri için bu işlem uygulanmış olabilir. Ancak başka bir bağlamda bu işlemi uygulamak mümkün değildir ve tüm öğeler cümlede bulunmak zorundadır. 98 numaralı örneğe bakabiliriz.

98- Arkadaşımı yedirmem.

3.2.5. Ettirgenlik ve fiillerde geçişlilik derecesi

Eğer ettirgenleştirilen fiil geçişsizse, ettirgen fiil geçişli olur ve içe aktarılan öğe ettirgen cümlelerin nesnesi olur. Eğer temel fiil geçişliyse içe aktarılan öğe sahiplenebileceği ilk boş konumu sahiplenir. Türkçede bu konum dolaylı

nesne/tümleç (indirect object) konumudur. Temel fiil iki geçişli (ditransitive) olduğunda ise, yani hem nesne ve hem tümleç alıyorsa, ilginç bir problemle karşılaşırız. Sanki fiiller evrensel olarak yüzey yapıda iki içsel ögeden fazla rol sahibi öge alamıyorlar. Bu yüzden fiil tümceleri ikiden fazla öge boşluğuna sahip değildir. Ancak iki içsel ögesi olan bir fiil ettirgen yapıldığında ortaya çıkan öge yapısı üç tane öge bulundurur ve sözdizimi sadece iki öge boşluğuyla sözü edilen üç ögeyle bağdaşır. Başka bir deyişle iki içsel ögesi olan fiiller ettirgen yapıldıkları sırada kök fiilin öznesi de yapan özne olarak cümledeki özne konumundan çıkarılır. Hiyerarşiye göre fiil tümcesinde sahiplenebileceği boş konum mevcut olmadığından, yapan özne sözdiziminde yer alamaz. Bu yüzden hayatını derin yapıda sürdürür. Böylelikle gerçek yapısında üç içsel öge bulunduran fiil tümcesi iki ögeyle ifade edilir. Bu tür cümlelerde üçüncü ögenin (yapan öznenin) varlığı kök fiilin aldığı ettirgenlik ekinden anlaşılmaktadır. Yani cümleyi okuyan kişi fiilin ettirgen yapıda olduğunu gördüğünde, yapan özne sözdiziminde olmasa bile, kök fiilin özne tarafından başka bir yapan özneye yaptırıldığını anlamaktadır. Başka bir deyişle ettirgen yapıli fiilin ettirgenlik eki bir yapan öznenin varlığına işaret etmektedir.

Babby'nin söylediğine göre bu ikilemi açıklamak için iki tane sözdizimsel model mevcuttur ve Türkçede bu modellerin ikisini de kullanılmaktadır²⁰;

²⁰ Leonard H. Babby Türkçenin bu iki modeli kullanmasını Comrie, Bernard, 1981. "Language Universals and Linguistic Typology" (Chicago: University of Chicago Press.) adlı eserinde söylediğini belirterek verilen 99 ve 100 numaralı örneklerin de Comrie 1981'den alıntı yaptığını söylemektedir.

- 1- Üçüncü içsel öge (yapan özne), mevcut iki ögenin biriyle aynı durumu paylaşabilir. 99 numaralı örnekte olduğu gibi Türkçede -e tümleciyle aynı durum ekini alır.
- 2- Üçüncü içsel öge, eklenti (adjunct) gibi algılanabilir. 100 numaralı örnekte gösterildiği üzere sözü edilen üçüncü içsel öge seçimli cümle unsurları gibi içsel olmayan öğelerin konumunda gelebilir. Edilgen cümlelerde özne nasıl sözdiziminde yer aldığında edat tümleci olarak cümle yapısına dâhil ediliyorsa, bu tür ettirgen yapılarda da üçüncü içsel öge edat tümleci olarak sözdiziminde yer alır.

Yukarıdaki modelleri açıklamak için, Babby şu örnekleri vermektedir;

99a- Müdür Hasana mektubu gösterdi.

b- Dişçi müdüre mektubu Hasana gösteretti.²¹

100a- Müdür Hasana mektubu gösterdi.

100b- Dişçi Hasana mektubu [müdür tarafından] gösteretti.

Yalnız burada çok önemli bir noktaya değinmek gerekir. Edilgen cümlelerde *tarafından* tümleci eklentidir. Ancak bu tür ettirgen cümlelerde edat tümleci olarak yer alan üçüncü ögenin kendine özgü rolü vardır. Standart ettirgen yapılarda, standart edilgen yapılarda olduğu gibi gizli rol yoktur. Sadece tek geçişli fiiller ettirgen yapıldıklarında dışsal öğeler tamamen içe aktarılır. Bu nedenle *tarafından*

²¹ Her ne kadar da Leonard H. Babby bu cümleyi Comrie'den alıntı yaparak Türkçede böyle bir yapıda cümlelerin var olmasını savunsa da bu cümle Türkçede mevcut değildir ve Türkçe grameri açısından bozuk bir cümledir.

tümleci 100b örnekte de olduğu gibi kendine özgü rol taşıdığından teknik olarak eklenti değildir (Babby, 1993: 353-354).

Babby Türkçenin iki farklı model kullanarak üçüncü ögeyi karşıladığını savunur. Yani Türkçe hem iki ögenin aynı durumu paylaşmasına hem de bir ögenin eklenti gibi davranmasına izin verir. Babby'nin tersine Letuchiy, ettirgen yapıda iki ögenin aynı durum eki alamadığını söyler. Ancak dilbilgisel olarak yanlış da olsa Hakas ve Tuva Türkçesinde bu duruma nadiren rastlanır.

3.2.6. Analitik ettirgen yapılar

Letuchiy aynı durum eklerinin bir Türkçe cümlede yan yana gelmesinin Rusçadan kopyalandığına inanır. Ettirgen yapı Rusçada morfolojik yollardan yapılmaz. Rusçada ettirgen yapı iki farklı belirtme durumunda olan ad öbeğini içeren tümcenin birleşmesinden yapılır. Bu tümcelerin birer ayrı fiili vardır. Fiillerin birisi içsel fiil ve diğeri ise ettirgen anlamı taşıyan fiildir (Letuchiy 2006: 419-421).

101a- Pastax toğaşçı-zı-n maşına-nı şun-dur-gan. (Letuchiy 2006: 421)

Boss worker-3SG-ACC car-ACCwash-CAUS-PST

101b- Patron işçi-si-ni araba-yı yıka-t-tı.

Kulikov da bu konu için 102a numaralı cümleyi vererek bu cümlenin Tuva Türkçesinde iki farklı ettirgen yapıda ifade edilebildiğini söylemektedir (Kulikov 1994: 261). Bu yapılar ise 80b ve 80c numaralı örneklerde verilmiştir.

102a- Bayır inek-ti oorla-an.

Bayır-NOM inek-ACC al-PST

102b- Aşak Bayır-ga inek-ti oorla-t-kan.

Yaşlı adam-NOM Bayır-DAT inek-ACC al- CAUS-PST

102c- Aşak Bayır-nı inek-ti oorla-t-kan.

Yaşlı adam-NOM Bayır-ACC inek-ACC al- CAUS-PST

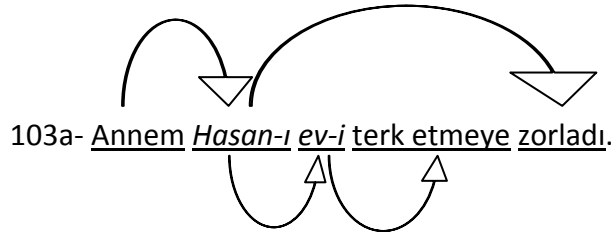
Kulikov’un da söylediği gibi *datif durumunda eden özne* alan birinci alternatif (102b) Comrie’nin hiyerarşisine de uygundur. Ancak *akuzatif durumunda eden özne* alan ikinci alternatif (102c) bu hiyerarşinin kurallarına ters davranmaktadır. Kulikov burada önemli bir konuya değinir. Kulikov’a göre *akuzatif durumunda eden özne* alan ettirgen yapı, yerli dil konuşurların tarafından pek kabul edilen bir yapı değildir. Belki bu yapı Tuva Türkçesine Rusçada *neden olma* anlamı taşıyan “*zastavljat*” sözcüğü ile kurulan analitik ettirgen yapının etkisidir. Rusçada bu tür ettirgen yapılarda akuzatif durumu taşıyan iki isim tümleci mevcuttur. Kulikov’a göre 102b ve 102c örneklerinin Rusça tercümesi 102d numaralı örnekteki gibi olur;

102d- Starik zastavil Bayıra ukrast’ krovu.

Old man-NOM cause-PAST Bayır-ACC steal-INF cow-ACC

Gördüğümüz üzere ve Kulikov’un da söylediği gibi bu tür ettirgen yapılar yanıltıcıdır. Zira cümlede iki öğenin akuzatif durum eki alması o cümlede iki nesne

olduğu anlamına gelmez (Kulikov 1194: 261). Rusçanın analitik ettirgen yapısına benzer yapılar Türkçede de mevcuttur. Ancak bu tür cümlelerin fiil yapılarında ettirgenlik eki kullanılmamaktadır. Zira bu cümlelerde ettirgenlik artık morfolojik eklerle değil belki ettirgenlik anlamı taşıyan fiillerle yapılmaktadır. Bu cümlelerin yapısında içsel fiil (eden öznenin gerçekleştirdiği) filimsi şeklinde sözdiziminde yer alır. **Ancak Türkçede de böyle analitik yapılarda iki farklı öge aynı durum ekini alabilir.** Başka bir deyişle Türkçe analitik ettirgen anlamı taşıyan yapılarda da belirtme durumu eki alan iki farklı ögeyi tek bir cümlede görmek mümkündür. Bunun için 103 numaralı örneklere dikkat edebiliriz;

103b- Annem Hasan-ı zorladı.

103c- Hasan ev-i terk etti.

103d- Annem Hasan-a ev-i terk et-tir-di.

103a numaralı örnekte gördüğümüz gibi akuzatif durumu alan iki farklı öge mevcuttur. Yani cümlede iki farklı nesne vardır. Ancak bu nesnelerin ikisi de zorlama fiilinin isteminde değildir. 103a örneği morfolojik ettirgen yapıda 103d’de verilen cümle gibi yapılır. 103a numaralı cümle aslında 103b ve 103c numaralı cümlelerin birleşmesinden yapılan bir cümledir. 103a numaralı cümlede *Hasan* ‘terk et-’

fiilinin isteminde özne (ettirgen yapıda eden özne) olmakla birlikte ‘zorla-’ fiilinin isteminde nesne konumundadır. *ev* ise ‘terk et-’ fiilinin isteminde nesne konumuna sahiptir ve ‘zorla-’ fiilinin isteminde değildir. Ancak 103a numaralı cümlelerin asıl fiilinin ‘zorla-’ olmasına rağmen, cümlelerin analitik yapısı ‘terk et-’ fiilinin de nesnesinin cümle yapısında olmasını gerektirir. Sonuç olarak morfolojik ettirgen yapıların kalıbı değiştirilip ettirgenlik anlamı taşıyan kelimelerle yapıldığı sırada, iki farklı nesnenin tek bir cümlede yer alması mümkündür.

Böylelikle Türkçe ettirgen yapılarda iki farklı ögenin aynı durum eki almaları mümkün değildir. Tuva ve Hakas Türkçesine bulunan örnekler ise Rusçadan kopyalanarak Türkçenin bu lehçelerine dâhil edilmiştir. Ancak böyle yapılar Tuva ve Hakas Türkçesinde olsalar bile yerel halk tarafından pek de çok kabul edilmeyip ve fazla kullanılmamaktadır. Sonuç olarak, Türkçe geçişli fiiller (nesne alan) ettirgen yapıldıkları sırada yapan özne nesne konumunu sahiplenemez. Başka bir deyişle geçişli fiiller ettirgen yapıldıklarında yapan özne akuzatif durum eki alamaz. Ancak ‘*Anne çocuğu yedirdi.*’ gibi bazı kalıplarda bu durum mümkündür. Bu örneklerde de asıl nesnenin cümleden çıkarılması şarttır. Yani bu kalıplarda da eğer nesne cümleden çıkarılmazsa yapan özne akuzatif durum eki alamaz.

3.2.7. Yapan öznenin alabileceği durum ekleri; Haspelmath & Müller’in sınıflandırması

Haspelmath & Müller (1991: 12) ise geçişli fiillerden yapılan ettirgen yapılarda, yapan öznenin üç farklı durumda olduğunu söyleyerek bu durumları aşağıdaki gibi açıklamışlardır;

a- Eden özne dolaylı nesne/tümleç (indirect object) olur:

Bu durum Gürcücede görünür;

103- Mama-m Mzia-s daanteb-in-a cecxli.²²

Father-ERG Mazia-DAT light-CAUS-3SG fire(ABS)

Father made Mazia light the fire. (Haspelmath & Müller 1991: 12)

(*Baba Mazia'ya ateş yaktırdı.*)

Bu durum Türkçede de mevcuttur. Ancak Türkçede bu durum sadece geçişli (sadece nesne alan) fiiller konusunda geçerlidir. Hem nesne (-I/-İ) hem de tümleç (-A /-E,...) alan fiillerde bu yapı kullanılamaz. Cümlede datif durumunu alan bir tümleç bulunduğundan, eden özne datif durumunu yüklenemeyeceğinden yüzey yapıda yer alamaz.

b- Eden özne araç durumu veya zarf tümleci (instrumental phrase) yüklenir:

Bu durum Kannada²³ dilinde mevcuttur;

104- Raamanu manga-gal-inda site-yannu huduki-si-danu.²⁴

Rama(NOM) monkey-PL-INSTR Sita-ACC search-CAUS-3SG

Rama had the monkeys search for Sita. (Haspelmath & Müller 1991: 12)

(*Rama maymunlarla Sita'yı arattı.*)

Kannada dilinde yapan özne datif durumu yerine araç (instrumental) durumu alabilir. Ancak burada Haspelmath & Müller'in verdiği 104 numaralı örnekte insan

²² Haspelmath & Müller örneği *Kartvelian; Harris 1981: 75'*den almıştır.

²³ [David dil ailesine](http://tr.wikipedia.org/wiki/Kannada_dili) bağlı, [Hindistan](http://tr.wikipedia.org/wiki/Hindistan)'ın güneybatısında konuşulan, [Karnataka](http://tr.wikipedia.org/wiki/Karnataka) eyaletinin resmi dillerinden biridir (http://tr.wikipedia.org/wiki/Kannada_dili).

²⁴ Haspelmath & Müller örneği *Dravidian; Cole & Sridhar 1977: 707'*den almıştır.

bir yönetici olarak *monkeys* (maymunlar) yapan öznesini kullanma kabiliyetine sahiptir. Yani verilen örnekte mecaz anlamda yapan özne insan tarafından kullanılan bir araç anlamı taşıyabilir. Haspelmath & Müller bu durumun insanla insan ilişkisinde de aynı olup olmadığını açıklamaz. Bu yüzden bu durumda yapan öznenin aslında saklı olduğunun kanaatindeyiz. Yapan özne 104 numaralı örnekte düşündüğümüz gibi saklı olursa aynı durumun aşağıda 105a numaralı örnekte gördüğümüz gibi Türkçede de olduğunu söyleyebiliriz.

105a- Hasan çocuğu köpeklerle [Ahmet'e] arattı.

105b- Ahmet çocuğu köpeklerle aradı.

Gördüğümüz gibi bağlama göre yapan özne fiilin isteminde olmakla birlikte cümleden çıkarılabilir. Ancak burada araç durumunda olan *köpekler* ögesi fiilin isteminde değildir. 105a numaralı cümlede aslında *Ahmet* 105b'de verilen etken çatılı cümlenin öznesidir. Ancak ettirgen yapıda anlamsal açıdan eden özne çok önemli olmadığı için *Ahmet* eden özne olarak cümlenin sözdizimsel yapısında yer almamıştır. Eden öznenin 105a'da sözdiziminde yer almaması bu ögenin fiil isteminde olmaması anlamına gelmez. Zira eden özne sözdizimsel yapıda yer almasa da anlamsal yapıda varlığını korumaktadır. Bu tür Türkçe örneklerde eğer gizli yapan özne mevcut değilse cümle yapısı ettirgen olamaz ve 106 numaralı örnekle karşılarız. Başka bir deyişle araç durumu kullanılan ettirgen yapılarda, yüzeysel yapıda olmazsa bile, fiilin isteminde olup ancak saklı olan bir yapan özne anlamsal yapıda mevcuttur.

106- Hasan çocuğu köpeklerle aradı.

c- Eden özne nesne olur ve ettirgen cümlelerin valence yapısı iki nesneli olur:

Bu durum Quechua²⁵ (Keçuva) dilinde vardır;

107- Juzi-ka Juan-ta ruwana-ta awa-chi-rka.

José Juan-ACC poncho-ACC weave-CAUS-3SG

José made Juan weave a poncho. (Haspelmath & Müller 1991: 12)

(José Juan'ı pançoı dokuttu.)

Bu durum Türkçenin sözdizimine aykırıdır ve Türkçe cümle yapılarında görülmez. Ancak Letuchiy ve kulikov'un da söylediğine göre Hakas ve Tuva Türkçesinde bu duruma nadiren rastlanır ki bu yapının da Rusçadaki analitik yapının etkisiyle Hakas ve Tuva Türkçesinde ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni ise Rusçada ettirgen yapının morfolojik yollardan değil de analitik yollardan yapılması ve bu modelin Hakas ve Tuva Türkçesinde kopyalanarak kullanılmasıdır.

Buraya kadar genellikle tek geçişli fiiller (yalnızca nesne alan fiiller) söz konusu edildi ki aslında bu fiiller ettirgen yapıldıklarında bir sorun ortaya çıkmaz. Asıl sorun ise iki geçişli (hem nesne hem de tümleç alan) fiillerle ilgilidir. Aslında tek geçişli fiiller de ilk ettirgen ekini aldıktan sonra iki geçişli fiillerle aynı duruma sahip olur. Yani tek geçişli fiiller de ikinci ettirgenlik ekini aldıklarında aynı iki geçişli fiiller gibi davranır. İki geçişli bir fiilin sözdizimsel yapısında en fazla dört boş alan

²⁵ **Keçuva dili** (*Ketschua, Quichua, Keshwa* veya *Keçuva*), Güney Amerika'nın And Dağları'ndaki bölgelerinde konuşulan bir dildir. And-Ekvator dil ailesine aittir ve yerli Amerika dilleri içinde en çok konuşanı olan dildir (http://tr.wikipedia.org/wiki/Ke%C3%A7uva_dilleri).

mevcuttur. Yani dört istemlidir. Ancak bu fiillerin de dört istemli olmaları için anlamsal yapılarında etkileyen ve etkilenen rolleri dışında hedef ve kaynak rollerinin bulunması gereklidir. Sonuç olarak iki geçişli fiiller hedef ve kaynak rollerini gerektiren fiiller dışında üç istemlidir. Yani fiilin anlamsal yapısı hedef ve kaynak rollerini gerektirmediği sürece özne ve nesne dışında sadece tümleçlerin birisi (ya datif durumu alan tümleç veya lokatif durumu alan tümleç) sözdizimsel yapıda yer alır.

Hedef ve kaynak rollerini gerektiren iki geçişli fiiller ettirgen yapıldıkları sırada yapan özne cümlelerin sözdiziminde yer almaz. Comrie'nin kuramında görüldüğü üzere Türkçenin sözdizimsel yapısı buna izin vermez. Zira sözdiziminde yapan öznenin sahipleneceği boş alan mevcut değildir. Bu yüzden bu tür fiiller ettirgen yapıldıklarında yapan özne ya sözdizimsel yapıda bulunmayarak anlamsal yapıda hayatını sürdürür veya seçimli öge gibi davranarak fiilin isteminde olmakla birlikte Comrie'nin *eğik nesne* dediği *edat/zarf tümleci* şeklinde sözdizimsel yapıda yer alır. Ancak üç ve dört istemli fiiller ettirgen yapıldıklarında tümleçler yapıdan çıkarılsa bile yapan özne hiçbir şekilde lokatif durumu almaz. 108 numaralı örnekte bu konuyu görebiliriz.

108a- Hasan mektubu Ankara'dan İstanbul'a gönderdi.

b- Hasan mektubu (Ankara'dan İstanbul'a) [*Ahmet aracılığıyla*] göndertti.

c- Hasan mektubu Ahmet'e göndertti.

Hedef ve kaynak rollerini gerektirmeyen iki geçişli fiiller ettirgen yapıldıklarında, bu fiillerin tek tümleç (ya datif ya da lokatif durumlu tümleç) almalarına bakılmayarak, yapan özne sözdiziminde olmayan öğenin (tümlecin) durum ekini alamaz. Yani üç istemi olan iki geçişli fiillerde de dört istemli fiillerde olduğu gibi, yapan özne ya anlamsal yapıda kalır ya da edat tümleci olarak sözdiziminde yer alır. Başka bir deyişle ettirgen olmayan iki geçişli fiillerle kurulan cümlelerin sözdizimsel yapısında özne ve nesne dışında sadece datif veya sadece lokatif tümleci bulunsa aynı fiilin ettirgen yapısında yapan özne sözdizimsel yapıda olmayan tümlecin yerini sahiplenemez. Bu durumda yapan özne yine de ya sadece anlamsal yapıda kalır, ya da sözdiziminde edat/zarf tümleci olarak yer alır.

109a- Ayşe kardeşini eve hapsetti.

109b- Ayşe kardeşini [Mehmet aracılığıyla (tarafından)] eve hapset-tir-di.

109c- Ayşe kardeşini *Mehmet aracılığıyla* eve hapset-ti.

Bu aşamada önemli konular üzerinde durmak gerekmektedir. Hedef ve kaynak rollerini gerektiren dört istemli fiiller ettirgen yapıldıktan sonra yüzey yapıda dört istemli gözükseler de anlamsal yapıda beş istemleri vardır. Ayrıca bu tür ettirgen yapılarda anlamsal yapıda olan ve yüzey yapıda yer almayan eden özne eğer edat/zarf tümleci şeklinde yüzey yapıya çıkarsa fiil artık ettirgen yapı olamaz. 109b örnekte anlamsal yapıda bulunan eden özne yüzey yapıya çıkarsa parantez içinde olan şekilde cümle yapısında yer alacaktır. Bu durumda 109c numaralı örnekle karşılaşırız. Böyle durumlarda fiil yapısı artık ettirgen olmaz. Zira morfolojik

ettirgen yapı artık yerini analitik bir yapıya bırakmıştır. 109c numaralı örnekte artık ettirgenlik belirten morfolojik eklere gerek kalmamıştır. Zira bu ekin yerini ‘aracılığıyla’ zarfı almıştır.

3.2.8. Ettirgenliğin anlam türleri

Aslında ettirgenlik genel olarak sebep anlamına sahiptir. Ancak sebebiyet değişik biçimlerde ortaya çıkabilir ve bu yüzden ettirgenliğin farklı anlamlarından bahsetmek gerekir. Ettirgenlik ekleri eklendiği fiilin ve ettirgen fiil de kurduğu cümlenin anlamında, temel çatılı cümleye göre değişiklikler oluşturur. Türkiye Türkçesinde ettirgenlik deyince akla gelen en genel düşünce ettirmek, yani öznenin işi başkasına yaptırmasıdır. Türkçede ettirgenlik, genelde sebebiyet ve vasıta anlamı taşımakla birlikte cümlede işin nasıl bir biçimde zor kullanarak mı, rica ederek mi, emrederek mi, izin alınarak mı, yardımla mı sağlandığı anlamlarını da taşır. Ettirgen fiillerin taşıdıkları bu anlamlar yüklemi oldukları cümlelerin bağlamından veya önceki ve sonraki cümlelerden çıkartılır. Bazen de sadece fiiller ettirgenlik eklerinden herhangi birini alarak kendi başına da olsa farklı anlamlar taşırlar. Bunları göz önünde bulundurduğumuzda ettirgenliğin aşağıdaki anlam türleriyle karşılaşırsınız (Yıldırım 2012: 55).

Mecburiyet (Faktitif)	Oldurgan (Contanct)	İhmal (Permissif)	Yardım (Assistif)	İzin (Permit)	İkna (Permuasion)	Herhangi Bir Olgunun Neden Olduğu
--------------------------	------------------------	----------------------	----------------------	------------------	----------------------	---

Mecburiyet: *Kimsesiz çocukları kendi menfaatleri için dilendiriyordu* (Yıldırım 2012: 56).

Bu cümlede ettirgenliğin genel sebep olma anlamı dışında bir de mecburiyet anlamı mevcuttur. Bu örnekte fiilin kişi ekinden anlaşılmak üzere, üçüncü bir kişi kendi menfaati için çocukları dilenmeye mecbur etmiş. Başka bir deyişle *dilen-* fiili ettirgen yapıldığında sebep olma anlamı dışında fiile bir de zorlama anlamı yüklenmektedir.

Oldurgan: *Çocuklar bahçedeki çiçekleri kopardılar* (Yıldırım 2012: 58).

Bu cümlede fiilin kök fiil *kop-* fiilidir. Bu fiil geçişsiz bir fiil olduğu için ettirgen yapıldığı sırada sebep olma anlamı dışında bir de cümle yapısına eklenen öznenin fiili oldurma anlamı yüklenmektedir. Geçişsiz fiiller konusunda durum genel olarak böyledir.

İhmal: *Geçen gün pazarda cüzdanını çaldırmış* (Yıldırım 2012: 59).

Bu tür ettirgen yapılar diğer ettirgen yapıların tersine sebep olma anlamı taşımamaktadır. Bu yapılarda da kök fiil eden özne tarafından gerçekleştirilir. Ancak ettirgen yapı fiilin gerçekleşmesinde yaptıran öznenin hiçbir etkisi yoktur. Belki tam tersine yaptıran özne ya bu fiilin gerçekleşmesinin farkında değil veya fiil onun istememesine rağmen iradesi dışında gerçekleşir.

Yardım: *Hasan çocuğu ata bindirdi.*

Bu yapılarda ise genel sebep olma anlamı dışında yardım etme anlamı vardır. Bu yapılarda genel olarak eden özne ya kök eylemi gerçekleştirme kabiliyetine sahip değil veya eylemi gerçekleştirmek için gerekli şartlara sahip değildir. Bu durumda

genel sebep olma anlamı dışında yaptıran özne eden öznenin eylemi gerçekleştirmesine yardım etmektedir.

İzin:

1- *Genç kız usulca dizlerine uzandığı sevgilisine saçlarını okşattı* (Yıldırım 2012: 62).

2- *Burada sigara içirmiyorum.*

3- *Arkadaşımı yedirmem.*

4- *İşlerimi kimseye yaptırmam.*

Aslında bu yapılarda sebep olma anlamı mevcut değildir. Böyle ettirgen yapılarda ima edilen anlam izin verme anlamıdır. Bu yapılar günlük hayatta genelde kalıp halinde ve olumsuz olarak izin vermemek anlamında kullanılır.

İkna: *Etkili konuşmasıyla herkesi kendisine inandırdı* (Yıldırım 2012: 63).

Bu konuyu her ne kadar da Yıldırım ettirgenliğin ayrı bir anlamı olarak görse de ikna anlamı bazı fiillerle doğrudan ilgilidir. Başka bir deyişle anlamı ikna anlamıyla örtüşen veya kendi içinde ikna anlamını barındıran fiillerde bu konuya rastlanır.

inandır-, beğendir-, sandır-,...

Sebep – Sonuç: *Bu güzel hava, mangal kokusu beni acıktırdı* (Yıldırım 2012: 64).

Bu yapılarda ise artık canlılar yaptıran özne değildir. Bu yapılarda sebep olan (yaptıran özne) canlı değildir. Bu kalıplarda artık yaptıran öznenin bir güç veya kuvveti olmasına gerek yok. Sebep olan özne her hangi bir etki, olgu veya durum da olabilir.

3.2.9. Birden fazla ettirgenlik

Türkçede ettirgen çatının diğer çatılarda olmayan bir özelliği vardır. Bu özellik ettirgenlik ekinin bir fiilde üst üste gelmesidir. Yani Türkçede fiiller bir kereden fazla ettirgen yapılabilir. Ancak fiil bünyesine her ettirgen ekinin eklenmesi sözdizimine yeni bir özne eklenmesi anlamına gelmez. Bu durum farklı şartlarda farklı davranışlar sergiler. Yani fiillerde birden fazla ettirgenlik eki bazen cümle yapısına yeni özne veya özneler eklerken bazı durumlarda ise sadece yapıya farklı anlamlar yükler. Geçişsiz fiillerde de birinci ettirgenlik ekinden sonra gelen ettirgenlik ekleri her zaman yeni bir öge eklenmesi anlamında değildir. Yani geçişsiz fiiller de birinci ettirgenlik ekini aldıktan sonra geçişli fiillere benzer davranışlar sergiler. Başka bir deyişle geçişsiz ve geçişli fiillere gelen ikinci ve sonraki ettirgenlik ekleri her zaman sözdizimine yeni bir ögenin eklenmesi anlamı taşımaz. Bu ekler çoğu zaman *yardım*, *zorlama*, *pekiştirme* ve *vurgulama* anlamı taşır. Kulikov bu durumlarda ikinci ettirgen ekini boş morfem olarak değerlendirir ve bu ekin anlam ifade etmediğini söyler. Bu tür fiiller iki ettirgenli gözükseler de onları “bir buçuk” ettirgenli olarak adlandırır (Kulikov 1993: 126).

Geçişli fiiller çoğu zaman ikinci ettirgenin yardım edici anlamında gerçekleşmesine izin verir. Ancak bu durumda aracı yapan özne yüzeysel yapıya

yansımaz. Sonuç olarak geçişli fiillerin iki ettirgenli örneklerinin birçoğunda ikinci ettirgen eki asıl ettirgenlik anlamından ziyade izin verme veya yardım etme anlamı ifade eder (Maslova 1993: 273). Fiil bünyesinde en az bir tane ettirgenlik eki olursa ettirgenlik alternatiflerinden biri tekrar fiile eklendiğinde o fiil iki ettirgenli sayılır.²⁶ İki ettirgenli fiiller morfolojik ve/veya semantik olarak daha karmaşık fiillerdir (Kulikov, 1993: 121).

Jean DENY *Türk Dili Grameri* adlı eserinde ettirgenlik eklerinin üst üste gelmesine “katmerli sebepleme” adı vererek fiillerde üç ettirgenlik ekinin üst üste gelebilmesini söyler. Deny burada *süpürttür-* örneğini vererek aslında birinci kişinin eylemi üçüncü kişi aracılığıyla ikinci kişiye yaptırdığını belirtir (Deny; *çeviri*: Ali Ulvi Elöve 1945: 352). M. Ergin ve T. Gülensoy ise “bir ettirgen fiilde dörde kadar ettirgenlik eki olabileceğini” belirttikten sonra *öl-dür-t-tür-t-*, *geç-ir-t-tir-t-* örneklerini vermişler (Ergin 1980: 212, Gülensoy 1995: 176) → (Yıldırım 2012: 52).

Burada en önemli konu farklı ettirgenlik morfemlerin arasında olan ilişkiyi bulmaktır. Eğer bir ettirgen ekli fiili **X** ve iki ettirgen ekli fiili de **Y** olarak tanımlarsak farklı durumlar mümkün olabilir. Ancak Türk dillerinde yoğun bir şekilde rastlanan durum nöbetleşme yöntemiyle iki ek kullanma yöntemidir (**Y = X₁ + X₂**). Bu durumda **X₁** veya **X₂** morfemlerinin ikisi de birinci veya ikinci ettirgen morfemi olarak kullanılabilir. Ancak zorunlu olarak ikinci (veya üçüncü) ettirgen morfemi olmak için nöbetleşerek fiil sonuna eklenilir. Zira aynı morfem peş peşe bir fiilin sonuna eklenemez (Kulikov, 1993: 123).

²⁶ Kulikov Burada Türk dillerinde iki veya daha fazla ettirgen eki bulunduran fiilleri kast etmektedir.

110- öl->> öl-dür- >> öl-dür-t- >> öl-dür-t-tür- >> öl-dür-t-tür-t- (Kulikov, 1993: 123) —————> (Lewis, 1967:146)²⁷

111a- Hasan öldü.

111b- Mehmet Hasanı öl-dür-dü.

111c- Mehmet Hasanı Ahmet'e öl-dür-t-tü.

111ç- Mehmet Hasanı [zorlayarak] Ahmet'e öl-dür-t-tür-dü.

111d- Mehmet Hasanı [Ali aracılığıyla] [zorlama/emir] Ahmet'e öl-dür-t-tür-t-dü.

111d'- * Mehmet Ali'ye emrederek Hasanı Ahmet'e öl-dür-t-tü.

111a örneğinde *öl-* fiili etken çatıda kullanılmaktadır. Bu fiil tek istemli geçişsiz bir fiildir. Yani *öl-* fiilinin isteminde sadece özne vardır ve fiil özne dışında başka öğeye ihtiyaç duymaksızın cümle kurma kabiliyetine sahiptir. İlk ettirgenlik eki *öl-* fiiline eklendiğinde fiilin istem sayısı bir öge artar ve yaptıran özne cümle yapısına dâhil edilir (111b). Bu sırada yapan özne kolaylıkla nesne konumuna geçerek belirtme durum ekini alabilir. İlk ettirgenlik ekinin fiile eklenmesiyle artık ettirgen yapıya sahip olan *öldür-* fiili geçişli bir fiil olur. İkinci ettirgenlik ekinin fiil sonuna getirilmesiyle beraber fiilin istemi tekrar bir öge artarak cümle yapısına bir de yönelme durum eki alan aracı yapan özne dâhil edilir (111c). *öl-* fiili geçişsiz bir fiil olarak ikinci ettirgenlik ekini alana kadar her ettirgenlik ekini aldığı istem sayısı

²⁷ Kulikov 110 numaralı örneği 'Lewis, G.L. 1967. *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford university Press'den almıştır.

bir öge artar ve artan öge kolaylıkla cümle yapısında yer alır. Zira kök fiil tek istemli bir fiil olarak isteminde özne dışında başka öge bulunmamaktadır. Bu yüzden isteme arttırılan ögeler kolaylıkla nesne ve dolaylı tümleç (indirect object) olarak cümle yapısında yer alabilir. İkinci ettirgenlik ekinden sonra bu fiile eklenen ettirgenlik eki gerçek ettirgenlik anlamı taşımamaktadır. Yani üçüncü ettirgenlik eki fiile eklendiğinde artık yeni bir aracı yapan özne eklenmez. Bu yapıya eklenen üçüncü ettirgenlik eki, ettirgenlikten çok fiile emretme veya zorlama gibi bir anlam yüklemektedir (111ç). Ancak bu yapı tekrar ettirgenlik eki alma kabiliyetine sahiptir (111d). Dördüncü ettirgenlik eki fiilin sonuna eklendiği sırada fiil istemi tekrar bir öge artar. Yani cümle yapısına başka bir aracı yapan özne dâhil edilir. Ancak fiilin istem yapısında bulunun öge boşlukları daha önceki yapan özneler tarafından işgal edilmiştir. Bu yüzden üçüncü yapan özne cümlede yüzey yapıya çıkamaz. Bu öge fiil isteminde olmakla birlikte anlamsal yapıda hayatını sürdürür. 111ç ve 111d numaralı örneklerde [] içinde yazılan ögeler cümlenin sözdiziminde yer almaz ve sadece anlamsal yapıda mevcuttur. Ancak bu ögelerin cümlede varlığı fiile eklenen ettirgenlik eklerinden anlaşılır. [] içinde bulunan *zorlama/emir* zarfı ve *Ahmet aracılığıyla* edat/zarf tümleci cümlenin sözdizimine yerleştirildiği zaman, bu ögeleri belirten ettirgenlik ekleri fiil yapısından çıkarılmak zorundadır. Bu durumda kullanımı tercih edilmeyen 111d' örneğiyle karşılaşırız.

Türkçede *öl-* fiili gibi dört tane ettirgen eki alan fiillerin sayısı az olmakla birlikte bu tür fiillerin varlığı bir gerçektir. Ancak ettirgen eklerinin fiile yüklediği anlam tüm fiillerde aynı şekilde değildir. 111b ve 111c örneklerinde her ettirgenlik ekinin fiile eklenmesiyle beraber fiil istemi bir öge artarak yeni bir yapan özne

sözdizimine ilave edildi. Üçüncü ettirgenlik eki ise (111ç) fiile zorlama anlamı yükledi. Ancak bu durum diğer fiillerde geçerli olmayabilir.

112a örneğinde cümlenin fiili etken çatıda iki istemli *dik-* fiilidir. İlk ettirgenlik ekinin fiil sonuna eklenmesiyle fiilin istemi bir öge artarak yeni bir öge yaptıran özne olarak sözdizimine eklenir. Etken çatılı fiil iki istemli olduğu için yeni özne cümle yapısına eklendiğinde yapan özne (cümlenin eski öznesi) kolaylıkla yönelme durum eki alarak sözdiziminde yeni bir konum sahiplenir. Ettirgen yapılı fiil üç istem boşluğuna sahiptir. Bunun için fiile bağlı tüm öğeler sözdiziminde yer alır ve hiçbir öge gizli kalmaz (112b). 112c örneğine ikinci ettirgenlik eki fiil sonuna eklendiğinde fiilin istem sayısında bir değişiklik yapılmamaktadır. Fiile eklenen ikinci ettirgenlik eki ettirgenlikten ziyade fiile emretme veya zorlama gibi anlamlar yüklemektedir.

112a- Terzi pantolon dik-ti.

112b- Ben terziye pantolon dik-tir-dim.

112c- ben terziye pantolon [emir/zorlama] dik-tir-t-tim.

Kulikov'a göre çoğu dillerde ettirgenlik eklerinin arasında olan fark bu eklerin semantik veya fonksiyonel özelliklerinde değil belki onların üretimsellik ve düzenlerine bağlıdır. Bu morfeimler farklı fiil gruplarıyla kullanıldığında ikinci ettirgenin gerçekleşmesine izin vermez. 110 numaralı örnekte (öl-dür-t-tür-t-) gördüğümüz gibi Türkçede *-Dır-* ve *-t-* ettirgenlik ekleri üretimci ekler ve *-Ir-* ve *-It-* ettirgenlik ekleri ise (*kok-*, *kok-ut-*; *bit-* *bit-ir-*) üretimci olmayan ekler sayılır. (Kulikov, 1993: 125). *-Ir-* ve *-It-* ettirgenlik eklerinden sonra gelen *-Dır-* ve *-t-* ekleri

ettirgenlik eklerinin tekrarlanmasına sebep olur. Yani *-lr-* ve *-lt-* ettirgenlik eklerinden sonra gelen *-Dlr-* ve *-t-* ekleri başka ettirgenlik eklerin eklenmesine yol açmaktadır. *geç-ir-t-tir-t-* örneği bunu gösterir.

Kulikov bazı durumlarda ikinci ettirgen ekinin kullanılıp ancak boş morfem olup ve anlam ifade etmediğini söyleyerek yapı olarak bu tür örneklerin iki ettirgenli gözükseler de onları “bir buçuk” ettirgenli adlandırabileceğimizi söyler. Kulikov bunun için Azerbaycan Türkçesinden 113 numaralı örneği vererek *-lr-* ekinin kural dışı olarak *-t-* ekinin üretimselliğinden yararlanarak eklendiğini söyler (Kulikov 1993: 126). Fiiller Kulikov’un söylediği gibi bir buçuk kere ettirgen yapıldıklarında istem sayıları sadece bir öge artar. Zira ikinci ettirgenlik eki fiile ettirme anlamı değil de emir veya zorlama anlamı yüklemektedir.

113- *şış-* >> *şış-ir-* / *şış-ir-t-*

Kulikov’un Azerbaycan Türkçesinden verdiği örnekler doğal konuşur tarafından (Tebriz ağzı) hem tek ekli şekliyle hem de iki ekli şekliyle kullanılır. Ancak tek ettirgen eki kullanıldığında *-lr-* eki değil de *-t-* eki (*şış-it-*) kullanılır. İki ettirgen eki kullanılmak istediğinde de *-lr-* eki *-t-* ekinden önce gelerek *şış-ir-t-* şeklinde ifade edilir. *şış-* fiili Türkiye Türkçesinde ilk ettirgen eki aldığı anda *-lr* ekiyle ettirgen yapılır. Ancak bu fiil iki kere ettirgen yapıldığında, hem Türkiye Türkçesi hem de Azerbaycan Türkçesinde, *-lr* ve *-t* ekleri sırasıyla *şış-* fiilinin sonuna eklenir. Bu durumda Azerbaycan Türkçesindeki örnekte üremek geriye doğru gerçekleşir. Türkiye Türkçesinde *iç-*, *uç-*, *köp-* ve *göç-* gibi fiiller ilk ettirgenlik eki olarak *-lr* ekini alır. Bu

fiiller Azerbaycan Türkçesinde *şış-* fiili gibi ettirgen yapılmaktalar. Yani bu fiillerde de üreme geriye doğru gerçekleşmektedir.

Kulikov'un dediğinin aksine tek ettirgen ekli ve iki ettirgen ekli hallerin arasında anlamsal fark vardır. Sadece *-t-* eki kullanıldığında kök eylemin gerçekleşmesine sebep olma (ettirme) durumu söz konusudur. Ancak *-ir-t-* şeklinde iki ek kullanıldığında eylemin zorlayıcı bir şekilde yapan özneye yaptırma anlamı ifade edilir. Yani *-t-* eki fiil sonuna eklendiğinde fiile normal ettirgenlik anlamı yükleyerek fiilin istemini bir öge arttırır. *-ir-* eki ise fiile zorlama anlamı yükler ve fiil isteminde değişiklik yapılmamaktadır.²⁸ Bu durumun benzeri Nogay Türkçesinde mevcuttur ve Kulikov kendisi de tek ettirgen morfemi taşıyan yapının yardım etme anlamı ve iki ettirgen morfemi taşıyan yapının ise sebep olma anlamı taşıdığını açıklar (Kulikov, 1993: 133-134).

114- *iş-* 'to drink' >> *iş-ir-* 'to give to drink' >> *iş-ir-t-* 'to cause to drink'

Azerbaycan Türkçesi (113) ve Nogay Türkçesinden (114) verilen örneklerden de fiil yapısına her ettirgen ekinin eklenmesiyle yeni bir öznenin eklenmediğine şahit olduk. 113 numaralı örnekte verilen fiil tabanı aslında bir geçişsiz fiildir. İlk ettirgenlik eki (*-t-*) *şış-* fiiline eklendiğinde fiil ettirgenliğin türevlerinden olan oldurgan fiil haline gelir. İlk ekin fiile eklenmesiyle birlikte, tüm geçişsiz fiillerde olduğu gibi, yapılan fiilin istem sayısı bir öge arttırılır. Yani eğer temel cümle "Balon şıştı." gibi bir cümleyse *-t-* ekinin eklenmesiyle "Ali balonu şış-it-ti." gibi bir cümle

²⁸ Azerbaycan Türkçesi (Tebriz ağzı) ile ilgili bilgiler tezi çalışanın kendi ana dili bilgisine dayanarak verilmiştir.

kurmamız gerekir. Gördüğümüz gibi ettirgen yapılan fiilin istem sayısı artmış durumdadır. İkinci ettirgenlik eki eklendiğinde ise yapılan cümle “Ali balonu şiş-ir-t-ti.” gibi bir cümle olur. Ancak ikinci ekin eklenmesinde artık yeni aracı öznenin eklenmesi söz konusu değildir. Belki burada Ali’nin balonu zorla veya güçlük çekerek şişirmesi anlatılmaya çalışılır. Azerbaycan Türkçesinde (Tebriz ağzı) bu cümle gerçek iki ettirgenli yapılmak istendiğinde *-t* ekinden önce *-lr* eki kullanılmaz ve bu ekin yerine *-t* ekinden sonra *-Dlr* eki yapıya ilave edilerek 115 numaralı örnekteki gibi bir cümle yapılır.

115- Ali balonu Hasana şiş-it-tir-di.

Bu cümlede *Ali* ettiren öznedir ve *şişit-* eylemini yapan kişi ise *Hasandır*. Azerbaycan Türkçesinde (Tebriz ağzı) bu tür örneklerle kolaylıkla rastlamak mümkündür. Aslında bu örneklerden ettirgen yapıların diğer Türk lehçelerinde olmayan ve Tebriz ağzında olan bir farklı kuralını tespit etmek de mümkündür. Bu kurala göre ikinci ettirgen eki yapıya ettirgenlik değil de zorlama veya pekiştirme anlamı yüklerse ikinci ettirgenlik eki ilk ettirgenlik ekinden önce yer alır ve üreme geriye doğru gerçekleşir. Ancak eğer ikinci ettirgenlik eki tekrar ettirmek anlamı yüklemek amacıyla ettirgen yapıya ekleniyorsa ikinci ettirgenlik eki ilk ettirgenlik ekinden sonra gelir.

116- şiş- >> şiş-it- >> şiş-ir-t- / şiş-it-tir-

117- iç- >> iç-it- >> iç-ir-t- / iç-it-tir-

Çoğu dillerde ettirgen morfemlerin çoğalmasi sadece iki ettirgenli yapılar üretmeyle yetinmeyip üç veya daha çok ettirgen morfemli yapılar üretir. Genellikle üç veya daha fazla ettirgenli yapılar da iki ettirgenli yapılarla aynı düzene sahipler. Ancak diller bu yapıları üretirken aynı ekleri kullanmaktan kaçınır. Bu yüzden Fince gibi dillerin bazısında bu yapılarda ek eksiltme olayı görünür. Aynı veya benzer ekleri kullanmaktan kaçınmanın bir başka yolu da Türk dillerinde olduğu gibi nöbetleşme yöntemidir (Kulikov, 1993: 127). Yani bir fiil ikiden çok kere ettirgen yapılırken dilde var olan farklı ettirgenlik eklerinden yararlanarak yapılır. Bu işlemin Türkçede en iyi örneğini *öl-dür-t-tür-t-* filinde görmek mümkündür.

İki ettirgen ekli yapılarda en çok rastlanan durum sebep olma anlamını ikiye katlamaktır. Genel olarak iki aşamalı ettirgen yapının anlamı dolaylı bir şekilde verilir ve bu da ikili eklerle sağlanır (Kulikov, 1993: 127). Bazı durumlarda ise iki aşamalı ettirgen basit (tek morfemli) ettirgen yapının anlamının farklı türüdür (Kulikov, 1993: 130). Bu konuda belki yukarıda Azerbaycan Türkçesinde olan 113 numaralı cümleyi (*şış- >> şış-ir- / şış-ir-t-*) örnek verebiliriz. Bu örnekte iki ek kullanıldığında sadece eylemin zorla yaptırılması ifade edilir ve başka öge eylemin gerçekleşmesinde rol almaz.

Sonuç olarak Türkçede ettirgen ekleri farklı görevler üstlenir. Bu ekler geçişsiz fiillere eklendiklerinde bu fiilleri geçişli yaparak istemlerinin artmasına sebep olur. Ancak geçişsiz fiillere iki ettirgen eki eklendiği zaman ise bunun anlamı bağlamdan çıkarılmalıdır. Zira bazı geçişsiz fiillerde (118) ikinci ettirgen eki zorlama

ve pekiştirme gibi anlamlar aktarırken bazılarında her ettirgen ekinin eklenmesiyle fiilin istemi artarak cümle yapısına yeni bir öge eklenmek zorundadır (119).

118a- Kuş uçtu.

b- Ayşe kuşu uç-ur-du.

c- Ayşe kuşu uç-ur-t-tu.

119a- Ahmet öldü.

b- Hasan Ahmet'i ol-dür-dü.

c- Hasan Ahmet'i Ali'ye öl-dür-t-tü.

118 numaralı örneklerde gördüğümüz gibi (a) bölümündeki yapıya ettirgenlik eki eklenerek fiilin istemi artmış ve *Ayşe* yaptıran özne olarak (b) bölümüne eklenmiştir. (c) bölümünde ise ikinci ettirgenlik eki yapıya yaptırma anlamı değil de yardım etme gibi bir anlam yükleyerek fiilin isteminde değişikliğe sebep olmamıştır. Ancak 119 numaralı örneklerde her ettirgen ekinin yapıya eklenmesiyle birlikte fiil istemi artarak cümle yapısına bir aracı özne dâhil edilmiştir. Bu örneğe üçüncü ettirgen eki de eklenebilir. Yalnız bu örnekte de üçüncü ettirgenlik eki yapıya asıl ettirgenlik anlamı değil de emretme veya zorlama anlamı yükler. Bu durumda 120 numaralı örnekte verilen cümle yapısı ortaya çıkar. Burada yine 119 numaralı örnekte olduğu gibi *Hasan* yaptıran özne olarak *Ali* yapan öznesine söylemiş ve o da *öldür-* eylemini gerçekleştirmiş. 119 numaralı örnekte eylem açıklandığı gibi gerçekleşmiştir. Ancak 120 numaralı örnekte söylemek eylemi dışında bir de

zorlama anlamı mevcuttur. Yani eğer zorlama veya emretme olmasaydı eylem gerçekleşmeyebilirdi.

120- Hasan Ahmet'i Ali'ye öl-dür-t-tür-dü.

120 numaralı örneğe dördüncü ettirgenlik eki de eklenebilir. Fakat bu durumda fiil istemi tekrar artarak başka bir aracı özne de yapıya dâhil edilir. Bu durumda 121 numaralı örnekle karşılaşıyoruz. Ancak bu durumda fiilin istem alanlarının tamamı dolu olduğu için yeni aracı özne yüzey yapıda yer alamaz. Bu durumu şöyle açıklayabiliriz ki *Hasan* başka birisine emretmiş ve o kişi de *Ali'*ye söylemiş ve *Ali* de *Ahmet'*i öldürmüş.

121- Hasan Ahmet'i Ali'ye öl-dür-t-tür-t-tü.

Geçişli fiiller konusunda da benzer durum hâkimdir. Yani geçişli fiillere eklenen ilk ettirgenlik eki her zaman yapıya yeni bir özne ekleyerek fiilin istemini artırır. Ancak daha sonraki ettirgen eklerinin durumu geçişsiz fiillerde olduğu gibi bağlama göre değişir. Ancak genel olarak ikinci ettirgen eki gerçek ettirme anlamından daha çok fiile yardım etme anlamı yükler. Fakat eğer bir ettirgenlik eki fiile gerçek ettirme anlamı yüklemeyip cümle yapısına aracı özne eklemiyorsa ve fiil o ekten sonra yine de ettirgenlik eki alabiliyorsa ettirme anlamı taşımayan ekten sonra gelen ettirgenlik eki kesinlikle fiile gerçek ettirme anlamı yükleyecektir. Bu durumda da fiilin istemi tekrar artarak yapıya yeni bir aracı özne eklenecektir.

121 numaralı örnekte de gördüğümüz üzere fiilin istem boşlukları dolu olduğunda yapıya eklenen aracı özne yüzey yapıya yansımaz. Bu durumlarda aracı

öznenin varlığı sadece ettirgen ekinin varlığından anlaşılır ve aracı özne anlamsal yapıda varlığını korur. Ancak eğer aracı özne fiilin isteminde olduğu halde seçimli öge gibi davranarak edat tümleci (Comrie'nin terminolojisiyle eğik nesne) halinde yüzeysel yapıda yer alırsa, o zaman fiil ettirgen ekini kaybeder. Fakat cümle bütün olarak ettirgenlik anlamını korumaya devam eder. Yalnız eğer yapı birden fazla ettirgenliyse edat tümleci olarak yüzey yapıda yer alan öge sayısı kadar ettirgenlik eki fiilden çıkarılır ve diğer ekler fiil yapısında muhafaza edilir. Bunun için 122, 123 ve 124 numaralı örneklerle bakabiliriz.

122a- Dişçi mektubu Hasana [müdür aracılığıyla] gösterdi.

b- Dişçi müdür aracılığıyla mektubu Hasana gösterdi.

123a- Ayşe kardeşini [Mehmet aracılığıyla] eve hapsettirdi.

b- Ayşe Mehmet aracılığıyla kardeşini eve hapsetti.

124a- Hoca öğrencilere [okutman aracılığıyla] kitap okutturdu.

b- Hoca okutman aracılığıyla öğrencilere kitap okuttu.

3.2.10. Farklı ettirgenlik eklerinin fiile yüklediği farklı anlamlar

Kimi zaman basit ettirgen yakın ve temaslı bir sebep anlamı ifade ederken iki ettirgen morfemi olan yapı mesafeli ve uzaktan bir sebep olma anlamı ifade eder. Bazı durumlarda ise izin verme anlamı ifade eder. İzin verme anlamı çoğunlukla diğer yakın olmayan ve mesafeli ettirgen anlamlarıyla aynı olabilir (Kulikov, 1993: 130). Farklı ettirgenlik morfemleri belki de ilk baştan farklı fonksiyonlarda kullanılırdı

ve sonradan yaygınlaştı. Bu yaygınlaşma belki de fiillerin morfolojik veya fonolojik özelliklerinden doğdu. Bu konu Türk dillerinde ettirgen yapıları araştıran bazı bilim adamları tarafından *-t-* ve *-Dlr-* ekleriyle ilgili öne sürüldü. Bu yaklaşıma göre *-t-* eki direkt (doğrudan) ettirgenlik ve *-Dlr-* eki ise dolaylı (uzaktan) ettirgenlik ifade etmek için kullanılmıştır. Böyle bir dağılım nadir olmakla birlikte Orhun Türkçesinde mevcuttur(Kulikov, 1993: 148-149):

125a- aG- ‘to rise’ (yükselmek)

b- aG-it-dim ‘I put [...] to flight’ (uçurdum)

c- aG-tur-dum ‘I ordered [...] to ascend’ (yükselmesine emrettim)

(Kulikov, 1993: 148-149).²⁹

Böyle bir yaklaşım belki de Türkçe ettirgenlik eklerinin birden çok olmasının nedenini açıklar. Bazı Türkçe fiillerin farklı şekillerde ettirgen yapılmasının da sebebi belki budur. Yani aynı fiilin bir ettirgen şekli doğrudan (temaslı) ettirgenlik ve diğer ettirgen şekli ise uzaktan (dolaylı) ettirgenlik anlamları taşıyabilir. Kulikov’un da verdiği örnekte (125) bunu görebiliriz.

126- şaş- >> şaş-ır- / şaş-tır-

127- şiş- >> şiş-ir- / şiş-tir-

128- vazgeç- >> vazgeç-ir- / vazgeç-tir-

²⁹ Orhun Türkçesinden verilen örnekleri Kulikov bu kaynaktan almıştır: Johanson, Lars. 1976-77. “Die Erstzung der türkischen -t- Kausativa”. *Orientalia Suecana* 25-26: 106-133.

129- geç- >> geç-ir- / geç-tir- (sok-)

130- köp- >> köp-ür- / köp-tür-

131- kız- >> kız-ar- / kız-dır-

132- iç- >> iç-ir- / iç-tir-

133- göç- >> göç-ür- / göç-tür-

134- doğ- >> doğ-ur- / doğ-dur-

135- az- >> az-ıt- / az-dır-

136- sol- >> sol-ut- / sol-dur-

137- kaz- >> kaz-ıt- / kaz-dır-

138- yon- >> yon-t- / yon-dur-

139- ak- >> ak-ıt / ak-tır-

126 – 139 numaralı örneklerde gördüğümüz gibi bazı Türkçe fiiller iki farklı şekilde ettirgen yapılabilir. Bu örneklerde fiillerin sonuna eklenen ettirgenlik eklerinin farklı olmasına rağmen ettirgen yapıları fiillerin istemi etken yapıları fiillerden bir öge fazladır. Aynı fiilin iki farklı ettirgen yapısı olmasının bir nedeni olmalıdır. Başka bir deyişle bir dilde bir anlamı ifade etmek için farklı yapılar kullanılabilir. Ancak aynı anlamı ifade etmek için bir yapının iki farklı şeklinin kullanılması makul

değildir. Bu yüzden birden çok şekilde ettirgen yapılan fiillerde farklı şekillerin farklı anlamlar taşıdığını düşünmek mümkündür.

126 – 139 numaralı örneklere baktığımızda da aynı fiillerin farklı ettirgen şekillerini görmekteyiz. Bu örneklere dikkat ettiğimizde *-t* ve *-lr* ekleriyle yapılmış ettirgen fiillerde ettiren özne ettirmek eylemi dışında asıl eylemin gerçekleşmesinde de rol almaktadır. Mesela *doğ-* fiili *-lr* ekiyle ettirgen yapıldığında *doğ-ur-* fiili üretilir. Bu fiille kurulan cümle 141 numaralı örnekte verilen cümle gibi bir yapıya sahip olur. 141 numaralı örnekte doğma eylemini gerçekleştiren yapan özne rolünü taşıyan *bebek* ögesidir. Ancak *anne* ögesi de yaptıran özne olarak *doğur-* eylemini gerçekleştirmek dışında *doğ-* eyleminde de rol almaktadır.

140- Bebek doğdu.

141- Anne bebeği doğurdu.

142- Bunları sırası ile doğduran ve batıran bu muazzam nizamı sağlayan, bunların üzerinde ilahi bir güç olmalı ki o da Allah'tır" diyerek akli muhakeme ile Allah'ın varlığına ve birliğine ulaşır (<http://dosya.corumhakimiyet.net/haziran2015/22062015.pdf>).

143- Din mucizesini göstermek arzusu ile Hz. Salih'in duası dağın bağrından Allah devesini doğdurdu (<http://islamvetasavvuf.org/content/d%C3%AEv%C3%A2n-i-keb%C3%AErden-se%C3%A7meler-cilt-2>).

Ancak 142 ve 143 numaralı örnekte *H.z MUHAMMED* ve *H.z. Salih'in duası* öğeleri yaptıran özne olarak sadece sebep olma veya yaptırma eylemini gerçekleştirirler ve kök eylemin gerçekleşmesinde hiçbir rolleri bulunmamaktadır.

3.2.11. Sonuç

Sonuç olarak, Türkçe bir fiil ettirgen yapılabilme kabiliyetine sahipse, ettirgen yapıldığı sırada istem sayısı bir öge artar. Fiillerin geçişli veya geçişsizliği gözetilmeksizin her fiil ettirgen yapıldıktan sonra istemi etken fiilden bir öge fazla olur. Başka bir deyişle, etken çatılı fiilin istemi **X** tane ise ettirgen çatılı fiilin istem sayısı en az **X+1** olacaktır. Bu durumda istemsiz fiiller bir istemli, bir istemli fiiller iki istemli, iki istemli fiiller üç istemli, üç istemli fiiller dört istemli ve dört istemli fiiller ise beş istemli olacaktır.

Burada ettirgenlik derecesine de dikkat etmek gerekmektedir. Yani bir fiile birden fazla ettirgenlik eki eklendiğinde fiilin istemi bir veya daha fazla öge artabilir. Ancak bu durumda fiili anlamsal olarak da değerlendirmemiz gerekmektedir. Bu konular *ettirgenliğin anlam türleri* ve *birden fazla ettirgenlik* bölümlerinde detaylı bir şekilde incelenmiştir. *Birden fazla ettirgenlik* bölümünde de bahsedildiği gibi, ikinci veya daha sonraki ettirgenlik ekleri her zaman fiil isteminin artması anlamına gelmemektedir. Ancak fiile eklenen ilk ettirgenlik eki her zaman fiil isteminin bir öge artması demektir. İlk ettirgenlik ekinin fiile eklenmesi sırasında, ettirgenlik ekinin yüklediği anlam hiçbir önem taşımaksızın, ettirgen yapılan fiilin istemi bir öge artar. Ancak ikinci ve üçüncü ettirgenlik eklerinin eklendiğinde, fiile yükledikleri anlama dikkat etmek gerekmektedir. İkinci ve daha sonraki ettirgenlik ekleri fiile ettirgenlik

değil de zorlama ve pekiştirme gibi anlamlar yüklüyorsa, fiil istemine yeni bir öge dâhil edilmemektedir.

Analitik ettirgen yapılar bu kurala uymamaktadır. Yani analitik ettirgen yapılarda temel fiilin istem sayısı değişmemektedir. Zira bu yapılar cümle olarak ettirgenlik anlamı taşımaktadır. Analitik ettirgen yapılarda temel fiil ettirgen yapılmamaktadır. Belki cümle yapısına ettirgenlik anlamı yükleyen yeni bir yardımcı fiil eklenerek cümle anlamsal olarak ettirgenlik anlamı taşımaktadır. Ancak morfolojik ettirgen yapılarda, analitik ettirgen yapıların tersine, cümlenin tek bir fiili vardır. Ettirgenlik anlamı da fiil sonuna eklenen ettirgenlik ekiyle fiile yüklenmektedir.

Ettirgenlik işlemi sırasında isteme dâhil edilen öge genelde özne konumunu sahiplenmektedir. Eski özne (yapan özne) ise genel olarak Comrie'nin hiyerarşisine uymaktadır. Fakat Comrie'nin hiyerarşisine uymayan bazı istisna durumlar mevcuttur. Bu istisna durumlarda aslında kalıplaşma sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Zira bahsi geçen istisna örneklerin sayısı sınırlıdır. Bu istisna durumlarda bile tüm ögeler derin yapıda mevcuttur ve cümlenin anlamsal yapısı Comrie'nin hiyerarşisine uymaktadır.

Hedef ve kaynak rollerini gerektiren dört istemli fiiller ettirgen yapıldıktan sonra yüzey yapıda dört istemli gözükseler de anlamsal yapıda beş istemleri vardır. Ayrıca bu tür ettirgen yapılarda anlamsal yapıda olan ve yüzey yapıda yer almayan eden özne eğer edat/zarf tümleci şeklinde yüzey yapıya çıkarsa fiil artık ettirgen yapılı olamaz. Bu durumda bilinen ve inanılanın aksine, anlamsal yapıda olsa bile,

dörtten fazla istem boşluğuna sahip fiil türleri de mevcuttur. Bu durum fiillerin Türkçede morfolojik yollarla yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür fiiller ettirgen yapıldıkları sırada, ettirgenliğin fiil istemini bir öge arttırdığını dikkate alarak, yeni bir yaptıran özne gerektirmektedir. Yaptıran özne cümle yapısına dâhil edildiğinde cümlede özne konumunu sahiplenir. Cümlede boş alan bulunmadığından, yapan özne cümle yapısından çıkarılır. Ancak derin yapıda hayatına devam etmektedir. Sonuç olarak da bu fiiller derin yapıda **beş istemli** olmaktadır.

Farklı ettirgenlik ekleri de fiillere farklı anlamlar yükleseler de fiil üzerinde bıraktıkları etki aynıdır. Bu etki ise fiilin istem sayısını bir öge arttırmaktır. Gel olarak da ettirgenlik eklerinin bağlama göre fiile yüklediği anlamlar farklı olsa da yine fiil üzerinde bıraktıkları etki fiilin istem sayısını bir öge arttırmaktır. **Sonuç olarak ettirgenliğin fiil üzerinde bıraktığı etkinin fiillerin istem sayısını bir öge arttırmak olduğunu söyleyebiliriz.**

Kaynakça

- Allerton, D. J. (2006). Valency Grammar. *ENCYCLOPEDIA OF LANGUAGE & LINGUISTICS, SECOND EDITION* , 301-314.
- Babby, L. H. (1993). Hybrid causative constructions: Benefactive causative and adversity passive. *CAUSATIVES AND TRANSITIVITY* , s. 343-367.
- Banguoğlu, T. (2011). *TÜRKÇENİN GRAMERİ*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Çev: Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Maarif Vekaleti.
- Doğan, N. (2011). TÜRKİYE TÜRKÇESİ FİİLLERİNDE İSTEME GÖRE ANLAM DEĞİŞİKLİKLERİ. Samsun, Türkiye: Doktora Tezi.
- Erkman-Akerson, F. (2008). *DİLE GENEL BİR BAKIŞ*. İstanbul: Multilingual.
- İleri, E. (1997). TÜRKÇEDEKİ FİİLLERİN BİRLEŞİM DEĞERİ. *VIII Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 Ağustos 1996*, (s. 157-165). Ankara.
- İlker, A., & Gülşen, T. (2013). DEPENDENCY GRAMMAR OF LUCIENE TESNIERE IN THE PERSPECTIVE OF TURKISH, INGLISH AND FRENCH. *Turkish Studies* , 189-201.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kulikov, L. (1994). Causative construction in Tuvian: towards a typology of transitivity. *Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics* (s. 258-264). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Kulikov, L. I. (1993). The "second causative": Atypological sketch. *CAUSATIVES AND TRANSITIVITY* , s. 121-154.

Kulikov, L. I., & Sumbatova, N. R. (1993). Through the looking-glass, and how causatives look there. *CAUSATIVES AND TRANSITIVITY* , s. 327-341.

Letuchiy, A. (2006). Case marking, possession and syntactic hierarchies in Khakas causative constructions in comparison with other Turkic languages. *Case, Valency and Transitivity* , s. 417-439.

Martin, H., & Thomas, M.-B. (1991, October). Valence change. *HSK - Morphology* , s. 1-23.

Sami, Ş. *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Seçmeler, D.-İ. K. (2015, Haziran 26). *İslam ve Tesavvuf Hakkında Bilgi Kaynağı*. 09 10, 2015 tarihinde <http://islamvetasavvuf.org/content/d%C3%AEv%C3%A2n-i-keb%C3%AEden-se%C3%A7meler-cilt-2> adresinden alındı

Sultanov, V. (1997). *AZERBAIJAN DİLİNDE VALENTLİK DAYIŞEN KETEQORYALAR*. BAKI: ELM.

Sumbatova, N. R. (1993). Causative constructions in Svan: further evidence for role domination. *CAUSATIVES AND TRANSITIVITY* , s. 253-270.

Tabibzadeh, O. (2007). *ظرفیت فعل و ساختهای بنیادین جمله در فارسی امروز*. Tehran: Nashr-e Markaz.

Uysal, V. (2015). Kur'an-ı Kerim'in Gönderiliş Amacı. *Çorum HAKİMİYET* , 6.

Uzun, N. E. (2004). *Dilbilgisinin Temel kavramları*. İstanbul: Mehmet Ölmez.

Valency. (tarih yok). 2015 tarihinde Wikipedia:

[http://en.wikipedia.org/wiki/Valency_\(linguistics\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Valency_(linguistics)) adresinden alındı

Vilmos, Á., & Klaus, F. (2009, December). DEPENDENCY GRAMMAR AND VALENCY THEORY. *THE OXFORD HANDBOOK OF LINGUISTIC ANALYSIS* , s. 223-225.

Yıldırım, N. (2012, ağustos). Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik Kategorisi. *Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik Kategorisi* . Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs: Yüksek Lisans Tezi.

Özet

İnsanlar diğer insanlarla irtibat kurmak için dil denilen aracı kullanmaktalar. Bilindiği üzere dünyada çok farklı diller mevcuttur. Bu dillerin de her birinin özel dilbilgisel kuralları vardır. Dilbilimciler ise bu alanın uzmanları olarak dilleri tanıma ve dillerde var olan dilbilgisel kuralları keşfetme çabasındalar. Dilbilimciler bu amaçla dünya dillerinin çoğunu veya hepsini dilbilgisel açılarından kapsayabilecek teoriler geliştirmeye çalışmaktalar. Bunlardan biri de bağımsal dilbilgisi ve onun çok önemli bir parçası olan valence teorisidir.

Modern valence teorisi 1950'li yıllarda Tesnière tarafından bahsedilmeye başlandı. Daha çağdaş dilbilimciler ise bu teorinin yabancılara dil öğretme açısından çok önemli olduğunu savunuyorlar. Modern dilbilimcilere göre valence teorisini anlamak bir dilin fiillerini ve o fiillerle kurulan cümleleri doğru ve eksiksiz anlamayla eşittir. Ancak valence teorisini anlamak için önce bağımsal dilbilgisini iyi bir şekilde anlamak gerekmektedir.

Bu yüzden çalışmada ilk olarak bağımsal dilbilgisi ve onun alt başlıkları olarak bağlantılama, bağlama ve aktarmanın ne oldukları tanıtmaya çalışılmıştır. Bağımsal dilbilgisi anlatıldıktan sonra her zaman kimya derslerinde duyduğumuz valence ile fiillerin ne tür bir ilgisi olduğu açıklanmıştır. Burada hangi öğelerin fiil valence'inde olup olmadıklarını tanımlamak son derece önem arz etmektedir. Başka bir deyişle hangi öğenin katılan ve hangi öğenin eklenti olduğuna karar vermek önemlidir. Dilbilimcilerin katılan ve eklentiler konusunda ortak bir fikirleri olmasa da Türkçede

katılanlar ve eklentileri tanımladık ve bazı sorunları dile getirerek çözüm üretmeğe çalıştık.

Katılanlar ve eklentileri tanımlamak fiillerin alabilecekleri katılan sayısına göre istem sayılarını belirlemeği daha kolay yapmaktadır. Ancak Türkçede çatı değişimleri fiillerin özelliklerinde bazı değişimlere neden olmaktadır. Fiillerdeki değişimlerin doğal bir sonucu olarak bu fiillerin istemleri de değişir. Türkçede çatı kategorisi ve özellikle de fiillerde geçişlilik ve geçişsizlik kategorilerinde bazı sorunlar mevcuttur. Bu sorunu gidermek amacıyla geçişli ve geçişsiz fiiller için iki farklı sınıflandırma sunuldu. Daha sonra bazı dilbilimcilerin ettirgenliği çatı olarak kabul etmemeleri dikkate alınarak konuya açıklık getirildi.

Ettirgenlik bir çatı kategorisi olarak fiillerde istem artışına sebep olduğu tespit edildi. Bernard Comrie'nin kuramı ve Haspelmath & Müller'in görüşlerine göre ettirgen yapılarda cümle öğeleri ve yapan öznenin aldıkları durum ekleri tartışıldı. Ancak bazı Türkçe örneklerde Comrie'nin kuramının yetersiz kaldığı tespit edildi. Bu yetersizlik bir istisna olarak tartışıldı. Daha sonra ettirgenliğin anlam türleri, çok ettirgenlilik, farklı ettirgenli eklerinin yüklediği farklı anlamlar ve ettirenlik sırasında fiillerdeki istem değişiklikleri tartışıldı.

Anahtar kelimeler: bağımsal dilbilgisi, bağlantılama, bağlama, aktarma, valence/valency (istem), katılan, eklenti, çatı, geçişsizlik, geçişlilik, morfolojik ettirgen, analitik ettirgen ve çok ettirgenlilik.

Key words: dependency grammar, connection, junction, translation, valence/valency, complement, adjunct, voice, transitivity, intransitivity, morphologic causative, analytic causative and multy causativity

Abstract

Humans to communicate with each other use a tool called language. As it known there are many different languages all over the world. These languages have their special grammatical rules. Linguists as professionals of the field strive to know and explore grammatical rules of these languages. For this purpose Linguists are working to develop the grammatical theory that may cover most or all of the languages of the world. One of them is the dependency grammar and valence theory which is a very important part of it.

Modern valence theory has begun to mention by Tesnière in the 1950s. More contemporary linguists argue that this theory is very important in terms of teaching foreign languages. Modern linguist established that understanding the valence theory is equated with the accurate understanding the verbs and sentences which are constructed with that verbs. However, to understand the valence theory it is necessary to understand the dependency grammar very clearly.

So we firstly tried to introduce dependency grammar and connection, junction and translation as its sub-topics. After explaining dependency grammar we explained that what kind of relation could be between the verbs and valence which we always heard in chemistry. It is of utmost importance to define which elements belong to verb valence. In other words it is important to decide which elements are complements and which ones are adjuncts. However linguists do not have any consensus about identifying complements and adjuncts but, we have tried to identify complements and adjuncts in Turkish and give solutions to some problems.

Identifying complements and adjuncts make it easy to clarify the valence number of the verbs according to and the number of the complements it can get. However, changes voice in Turkish causes some changes in the characteristics of the verb. As a natural result of these changes valence of the verbs also changes. There are some problems in Turkish voice category and especially in the transitivity and intransitivity classification of the Turkish verbs. In order to resolve this issue two different classifications presented for transitive and intransitive verbs. Then considering some linguists do not accept causative as a voice category, we tried to clarify the issue.

It is detected that causative as a voice increases valence of the verbs. Case structure of the causee and the other elements of the sentences in causative structures were discussed according to Bernard Comrie's theory and Haspelmath & Müller's views. However, in some Turkish examples it was found that Comrie's theory was inadequate. This deficiency has been discussed as an exception. Then types of meanings of causatives, multi causative, different meanings laid by different causative morphemes, and valence change during causativisation discussed.

Key words: dependency grammar, connection, junction, translation, valence/valency, complement, adjunct, voice, transitivity, intransitivity, morphologic causative, analytic causative and multi causativity.